مامارەتلەرنى ئامايەن قىلدى. ئۇلار بۇ ئارقىلىق قەستەن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۈزلۈكسىز بېيىتماقتا. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى خادىملار دۆلەتنىڭ سەھىيە ئورگانلىرىغا قوبۇل قىلىندى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سەھىيە تارماقلىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ۋە پەركەندە تېپىلىدىغان تىببىي ئىلمىنى ئۆگىنىۋاتقانلىققا ئېرىشتى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى 30 يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىسىدىن كۆرۈپ يەتتىكى، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بولغاندىلا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاندىن ھەقىقىي تۈردە ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولالايدىغانلىقىنى، جۇڭگونى جۇڭگوچە سوتسىيالىزملا قۇتقۇزالايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى. شۇڭلاشقا، بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىگىلىكىنى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىنى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇپ دۆلەت، ئاپتونوم رايون ھەم ئۆز تەقدىرىمىزنىڭ خوجىسى ئۆزىمىز ئىكەنلىكىمىزنى چۈشىنىپ ئۆز تۇرمۇشىمىزنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ ماڭىمىز دەيدىكەنمىز، ھەر قانداق چاغدا، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا سوتسىيالىزم يولىدا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا، پارتىيە رەھبەرلىكىدە، ماركسىزم لېنىنىزمدا چىڭ تۇرۇشىمىز، بۇ تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى تۇراقلىق خىزمەتلىرىمىزدە ھەمىشە ئىلگىرلەشنىڭ قىبلىنامىسى قىلىشىمىز كېرەك.

30 يىلدىن بۇيانقى تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى شىنجاڭدىن ئىبارەت مۇنداق كۆپ مىللەتلىك، كۆپ دىنلىق رايوندا ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەيمىز دەيدىكەنمىز ھەر قانداق چاغدا، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسى پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى، تىنچ بولۇش، ئىتتىپاق بولۇشنىڭ رايونىمىز ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى ئېسىمىزدە چىڭ تۇتۇشىمىز لازىم.

1987- يىل 2 - ئاينىڭ 22- كۈنى

(بېشى 76 - بەتتە)

ماركسىزملىق ئەخلاقشۇناسلىق تەتقىق قىلىدىغان مەزمۇنلار، ئەخلاقنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى، ئەخلاق بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئۆز-ئارا تەسىر كۆرسىتىش قانۇنىيىتىنى، ئەخلاقىي باھا ۋە ئەخلاقىي روھىي ھالەت (پىسخىك) ھەرىكەتلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى، ئەخلاقنىڭ تارىخىي ۋارىسچانلىق قانۇنىيىتى، كوممۇنىستىك ئەخلاق پرىنسىپلىرى ۋە قائىدىلىرىنىڭ رول ئويناش قانۇنىيىتى، كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسى بىلەن كوممۇنىستىك ئەخلاق جەھەتتىن تەربىيىلىنىشنىڭ قانۇنىيىتى، كوممۇنىستىك كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە ئەخلاقىي غايە، كوممۇنىستىك يېڭى كىشىلەرنىڭ شەكىللىنىش قانۇنىيىتى ۋاھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەقەت ماركسىزملىق ئەخلاقشۇناسلىقلا دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىدىن پايدىلىنىپ، بۇ قانۇنىيەتلەرنى تونۇپ ۋە ئىگىلەپ، ئەخلاقشۇناسلىقنى ئىلمىي ئاساس ئۈستىگە بەرپا قىلىپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولىدىغان مەنىۋى كۈچكە ئايلاندۇردى.

ئوتتۇرا ئاسىيا① مەدەنىيىتى

ھاجى نۇرھاجى

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە قەدىمدىن بېرى دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقان، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۆھپە قوشقان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە رايونلارنىڭ بىرى.

بۇ قەدىمىي زېمىندە ياشىغۇچى خەلقلەر ئەڭ قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ بۇ رايوندا ياشاپ كېلىش بىلەن، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيا پەن - مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا پارلاق مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا راۋاجلانغان ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمدىن بېرى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى زور ئىجتىمائىي ئىش تەخسىماتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن بۇ رايوندا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە شەھەر سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش ئۈچۈن ماددىي - مەنىۋى شارائىت يارىتىپ بەردى.

بۇنداق بولۇشىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولغاچقا، ياۋروپا بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا 2000 نەچچە يىلدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنى مۇجەسسەملىگەن ۋە جايلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان ئاساسىي كۆۋرۈك بولۇپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىۋى شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېمەك ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆۋرۈ-

① ئوتتۇرا ئاسىيا - جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىلىپ كەلدى. كەڭ مەنىدە قوللىنىلىپ كېلىشى بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلىرىنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدە - پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىنى يەنى ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركمەنىستان ۋە قازاغىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماقالىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن ئۇقۇمنى كەڭ مەنىدە قوللاندۇق.

قىلغان ئاساستا بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق باشقا رايونلارغا زور تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا تارىخىدا مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى.

شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەت تارىخى ئۇزۇن، قويۇق بولۇشى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرە ۋە تەۋەسىدە بولۇپ كەلگەچكە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايوندىكى خەلقلەر بىلەن دوستانە بېرىپ - كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مىلادىدىن ئاۋۋال 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى بىلەن ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيانى، ياۋروپا بىلەن جەنۇبىي ئاسىيانى تۇتاشتۇرغان «يىپەك يولى» نىڭ مەركىزى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، تارىخىي ئەسىرلەردە «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تۆت كوچا ئاغزى [ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مىسوپوتامىيە مەدەنىيىتى] دېگىنىدەك شەرق بىلەن غەرب مە- دەنىيىتى بىر - بىرىگە ئۆتۈش جەريانى بولۇپ مەدەنىيەت ئۆز ئارا سىڭىشكەن. قەدىمكى قارۇشتى، رونىك — تۈرك، ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى، سانسكرىت، مانى، توخرى، ئەرەب، تۈبۈت، موڭغۇل، مانجۇ يېزىقلىرى بۇ رايوندا قوللىنىلغان: شۇنداقلا ئۈچ بۈيۈك تىل سىستېمىسى، [يەنى ئالتاي تىللىرى، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى، خەنزۇ - تىبەت تىللار سىستېمىسى] نىڭ گىرەلىشىپ ياشىغان زېمىنى دەل مۇشۇ. «تۆت كوچا ئاغزى» دا ئۇچراشقانلىقتىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئىنسا- نىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپە قوشقان، ئېيتايلۇق جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇن، پار - پۇر قاچا - قۇچىلىرى، چاي قاتارلىق قىممەتلىك سانائەت تاۋارلىرى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان مۇشۇ شىنجاڭنىڭ يەرلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا رايونلارغا تارقالغان، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگۈزۈلگەن سانائەت بۇيۇملىرى ئوخشاشلا جۇڭگو ئىقتىسادىغا ۋە مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، بۇددا دىنى، ئاتەشپەرەستلىك دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئوخشاش دىنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كىرىپ كەلگەن. شۇنىڭدەك دىن بىلەن بىللە دىن پەلسەپىسى، مۇزىكا، سەنئەت، ھەيكەلتىراشلىق، مىمارچىلىق سەنئىتى ۋە گۈزەل سەنئەت قاتارلىقلىرى كىرىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغۇچى بىر مۇنچە قەبىلە — قەدىمكى زامان مىللەتلەر ئولتۇ- راقلاشقان بۇ زېمىندە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەر ۋە سودا ئىگىلىكى نىسبەتەن بۇرۇن راۋاجلانغانلىقتىن سودا ئىشلىرىنىڭ ماھىرلىرى بولۇپ كۆپ خىل قەدىمكى تىللارنى پىششىق بىلىدىغان، ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان بول- غاچقا ئۇلار تۈرلۈك دىن ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تۈرگۈنلىغان سەنئەت

بۇيۇملىرىنى قەدىمكى كىلاسسىك ئەسەردە بىباھا گۆھەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن ۋە نۇرغۇن دىنىي — پەلسەپە قەدىمىي ئەسەرلەرنى ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىپ چىققىشى بىلەن يەرلىك مىللەتلەردىن ئالىم — ئەدىپلەر پەيلاسوپلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، ئاسترونومچىلار، تىببىي شۇناسلار، ھەربىي شۇناس ۋە سەنئەتكار قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن.

مىلادى 8 - ئەسىرلەردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى ئىستىلاھ قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئەرەب تىل يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان نۇرغۇن دۇنياۋى ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، 9 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە جاھان مەدەنىيىتىدە ئورۇن ئالغان مەشھۇر ئالەمشۇمۇل ئالىملارنىڭ تولىسى دېگۈدەك ئەرەب يېزىقىدا ئۆچمەس ئەسەر يازغانلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئالىملار ئىدى.

سامانىلار خانلىقى [874 — 999] دەۋرلىرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مۇسۇلمان ئالىملارمۇ مەدەنىيەت تەرەققىي تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تېز گۈللەندى. ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى كۆپ جەھەتلەردە ياۋروپادىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھەقىقەتنى تارىخنىڭ شاھىدى قىلىپ بىر نەچچە مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر ماتېماتىك ئەبۇجاپپار، مۇھەممەت ئىبنى مۇسا ئەلخارازىمى ئۇلۇق ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم ئەخمەت ئەل پەرغانى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، پەلسەپىۋى پىكىرلەرنىڭ ئاساسچىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارستوتېلى ھەم مۇزىكاشۇناس ئەبۇنەسىر فارابى [870 - 950]، شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئاتاقلىق تىببىي ئالىمى ئەبۇئەلى ئىبنىسىنا [980 - 1037] ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ ئىنسىكلوپىدىك ئالىم مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت ئەبۇرەيھان بىرۇنى [973-1048] تارىخشۇناس ئەبۇنەسىر ئاررات مۇھەممەت خارازىمى ئەل فارابى ئەركىندى ئەلدازى ئەل مۇئارى، پەيلاسوپ تىببىي ئالىم مۇھەممەت، ئاتاقلىق تارىخشۇناس گەردىزىنىڭ 1050-يىلى يازغان «زەينۇلئاخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر ئەسىرى) بەيھەقى (966 - 1077) يازغان 30 توملۇق ئەسەر، مەجدىدىن (ۋاپاتى 1068 - يىلى) نىڭ «تارىخى مۈلكى تۈركىستان» (تۈركىستان تارىخى) نىزامىلمۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» (دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا) قاتارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

قاراخانىلار خانلىقى 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دەۋر سۈرگەن مەزگىلدە يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايون ۋە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا زور گۈللىنىش ھەۋرى بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋردە ئالىقاچان باشلىنىپ كەتكەن يېزا ئىگىلىك ۋە قول سانائىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى نەتىجىسىدە ئولتۇراقلىشىش.

شەھەرلەشىشىنىڭ ئومۇمىيلىشىشى بىلەن قەشقەر، بارچۇق [مارالۋېشى] بالاساغۇن ئوترار (فاراپ)، سەمەرقەند، بۇخارا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يەرلىك ئىقتىسادسودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلدى. مۇكەممەل شىپاخانىلار تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىميۇرتلىرى چوڭ كۆلەملىك مەدرىسىلەر قۇرۇلدى. [ئابدۇكېرىم] ئارسلان بوغراقاراخان دەۋرىدە قەشقەردە «ساچىيە»① مەدرىسى بولغان. «ساچىيە» (ساچ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سېچىش، يېيىش ئىلىم - پەننى كېڭەيتىش دېگەن مەنىدە) ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى، ھەمدە ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىشنىڭ ئوچىقى ئىدى. بولۇپمۇ «ساچىيە» دە مەھ-مودىيە، مەدرىسىلەردە ئىسلام پەلسەپىسى، تارىخ-ئەدەبىيات ئاسترونومىيە، مەدىتسىنا روسوماتچىلىق [ئۇرۇش ئىلمى] قاتارلىق تەبىئىي - ئىجتىمائىي پەنلەردىن دەرس بېرىلەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند - بۇخارا قاتارلىق مەركىزىي مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن ئورغۇنلىغان مەدرىسىلەر، كۈتۈپخانىلار، جامە، كارۋان سارايلىرى ھەشە-مەتلىك بىنا قۇرۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى پەن - مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە كۆپلىگەن بىلىمگە ئىگە بولغان ئەۋلىيالار، ئەدىپ - شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناس-لار يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تېۋىپ) ھەربىي ئىستراتېگ ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن.

11 - ئەسىردە ياشىغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاسا-سچىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر تىلشۇناس مەخمۇت قەشقەرى، ئۇنىڭ ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرى، ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئابدۇجاپپار قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ تىپىك ۋە-كىللىرىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى [1069 - 1070] مەخمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) ناملىق داستانى يۈسۈپ سەك-كاكىنىڭ «مۇتاھىل ئىلىم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) ناملىق ئەسىرى، ئابدۇجاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى [ۋاپاتى 1098 - يىلى] نىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى ۋە مۇجەئۇششۇاخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق قىممەتلىك نا-دىر ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجىلىرىدۇر:

بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسەر-لەر ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر.

چوڭ لۇغاتشۇناس جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئوبۇل پەزلى ئىبنى مۇھەممەت) ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق بولۇپ ئۆزى ئالمالىقتا [ئىلىدە] تۇغۇلغان.

---

①«سوراھ» ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى جامال قارشى ئۆز كىتابىدا جەۋھەرى (مىلادىنىڭ 1002 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «سەھاھ» ناملىق 4 - توملۇق كىتابىنى قەشقەردىكى «ساچىيە» كۈتۈپخانىسىدىن ئالغانلىقىنى قەيت قىلغان.

ئۇيارغان ھىجرىيە 681 - يىلى [مىلادىيە 1282 - يىلى] قەشقەردە قاراخانىلار دەۋرىدە
قۇرۇلغان «ساچىيە» مەدرىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان جەۋھىرى (ئەل جەۋھەرى-
تولۇق ئىسمى - ئەبۇناسىر ئىسمائىل ئىبنى جارالفارابى) نىڭ «ئەسساھاتىللۇغەت»
ناملىق 4 جىلدلىق كىتابىنى «سوراھ» (ھەقىقىي - تولۇق، مەنىسىدە) نامىدا ئۆز-
گەرتىپ ئەرەبچىدىن فارسچىغا تەرجىمە قىلىپ 14- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبچە ئىملاۋە
بىلەن «مولھەقاتوس سوراخ» دېگەن مەشھۇر لوغەتنى يېزىشى مەشھۇر ئىمادوردىن قەشقەرى ئۇي-
غۇر تىلىدا «شەرھى قانۇن» (قانۇنلار شەرھى) ناملىق ئەسەرنىڭ يېزىلىشى، مۇ-
ھەممەت ئىبنى ئەلكاتىپ سەمەرقەندىنىڭ «تاۋغاچ قىلىچخان يەنى مەسئۇد ئىبنى
ئەلى، (ۋاپاتى 1095-يىلى)غا بېغىشلانغان «ئەغراز ئوسسىياسىي ئىلامى سىياسى» ناملىق ئەسىرى
مىجىددىن مۇھەممەت ئىبنى ئەدنايانىڭ قاراخانىلار ئەۋلادى تاۋغاچ ئىبراھىم
ئىبنى ناسىرغا بېغىشلانغان «تۈركىستان تارىخى» بىلەن «چىن تارىخى» ناملىق
ئىككى توملۇق ئەسىرى، ئەبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۇسەيىن بەيھەقى
(996 — 1039) نىڭ 30 توملۇق ئەسىرى، مۇھەممەت ئەلئەۋھىنىڭ ھىجرىيە 625 -
(مىلادىيە 1228 - يىلى) يازغان «جامىئۇل ھىكايەت» ناملىق «تابغاچ ئىبراھىم خانغا
بېغىشلاپ يازغان ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ جاھانشۇمۇل ئەسەرلەر ئىنسا-
نىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان زور ئىلمىي قىممەتلىك تۆھپىلەر بولۇپ، بۇ دەۋردە
تەرەققىي قىلغان قاراخانىلار مەدەنىيىتى دۇنيانىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، 9 - ئەسىردىن 13 -
ئەسىرگىچە بولغان قاراخانىلار دەۋرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيا-
تىدىكى بىر يۇقىرى پەللە دېگىنىمىزدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر-
لەردىكى مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىر-
گىچە داۋام قىلغان ئىمىر تۆمۈر دەۋرىنى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ياشىغان دەۋرىنى
يەنە بىر يۈكسىلىش دەۋرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، «چىڭگىزخاننىڭ ماۋارا-
ئۇننەھرى ۋە تۈركىستان ئەللىرىگە يۈرۈش قىلىشتا خارابىلارغا ئايلىنىپ ئىما-
رەتلەردىن بىر دانە پۈتۈن خىش قالمىغان ھالدىكى شەھەرلەرنى ئىمىر تۆمۈر
ئاۋات قىلىشى بىلەن سەلتەنەتلىك شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقتى»① ھەممىگە ئا-
يانكى، چىڭگىزخاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا كىچىك بىر فېئودال ھاكىمىيەت
ئىمپېرىيەسىنى تەشكىل قىلغان ئىمىر تۆمۈر [1370 - 1405] چاغاتاي ئەۋلادلىرى
ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنمە يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەن ئوتتۇرا ئا-
سىيانى 1370 - يىلى سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

ئىمىر تۆمۈر ھەر قايسى جايلارنى ئىستىلا قىلىشتا نۇرغۇن ھەربىي يۈرۈش
نەتىجىسىدە سەمەرقەندنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى.

سەمەرقەندنى پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك مەركىزىگە ئايلاندۇرۇشتىكى پىلانى
بويىچە جاھان مەدەنىيىتىنىڭ پېشۋالىرى دەپ تونۇلغان مۇنەۋۋەر ئالىم، ئەدىپ ۋە
ھەر خىل پەننىڭ ھۈنەر ۋە ئۇستازلىرىنى «ئاسراپ ئۇلارنى قەدىرلەپ ۋە ھۆرمەت-

---

①«مىرخواندنىڭ رەۋزەتۇسساپا» ئەسىرىدىن

لەپ»① ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ سەمەر قەندنى جاھان مەدەنىيىتى بويىچە ئەڭ مەدەنىي، ئەڭ يۈكسەك ئاۋات ۋە باياشات بىر پايتەخت قىلىپ ئىلىم مەركىزىگە ئايلاندۇردى. «سەمەر قەندكە نۇرغۇن بىلىم يۇرتلىرى ۋە چوڭ مەدرىس، جامە خانىقالارنى شۇنداق ئالىي دەرىجە قىلىپ ياساتقانكى؛ مەدرىسلەرنىڭ گۈمبەزلىرىنى مەرمەردىن پۈتتۈرۈپ نەقىشلىرىنى خىزدى تىللا بىلەن زىننەتلىگەندەك ئىشلەتكۈزدى. مەدرىس چۆرىسىگە بېھىش گۈلزارىدىن بىشارەت بېرىدىغان بىنالارنى قىلدۇردى.»②

ئەمىر تۆمۈر ئىلىم - پەن بىلىم يۇرتلىرىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلىش بىلەنلا قالماستىن «شەھەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن شەھەرنى گۈزەل- لەشتۈرۈشكە شۇنچە ئەھمىيەت بەردىكى، «باغۇشامالنىڭ جەنۇبىدا بىر باغ ياسات- قان، باغنىڭ ھەر تەرىپىگە 1500 گەز كېلىدىغان بىر قەسىر ياساتقان. بۇ ياسات- قان قەسىرنىڭ ئەتراپلىرىدا ئىچكى قۇرۇلۇشىدا ھۈنەرۋەنلەر تاشنى قىرىپتىزىشتا ئەڭ ئۇستۇن ماھارەت ئىشلەتكەن بولۇپ باشقا جايلاردا ياغاچ - پىل چىشى- لىرىدىن ئويۇپ نازۇك نەقىشلەرنى قىلغان بولسا ئۇلار چىڭۋەرلىك بىلەن تاشقا ئويۇپ ياساپ چىققىش بىلەن بىر مەرمەردىن قىلىپ ياسالغان قەسىردە گۈزەل مەنزىللەرنى، نەفىس رەسىملەرنى ئويۇپ گۈزەللەشتۈرۈپ بېزەپ چىققان. قەسىردە ئەتراپىغا يونقانلارنى ياساتقان»①

«ئابدۇرازاق سەمەر قەندىنىڭ ئەسەرىدە كۆرسىتىشىچە «بۇ قۇرۇلۇشقا چىنىدىن مەخسۇس ئۇستا رەسساملارنى ئالدۇرۇپ، چىن نەقىشلىرى چۈشۈرۈلگەن دىۋانلەرنى ياسىتىپ ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن رەسىملەر بىلەن بېزەتكەن ئىدى.

تۆمۈر، پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە قولايلىق شارائىتلارنى ھازىرلاش ئۈچۈن چوڭ ھەشەمەتلىك خانىدانلىق دىۋانى سالدۇرۇش بىلەن «بۇ دىۋان سارايىدا ھەر قايسى پەن ئالىملاردىن تاللاپ ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن پەن - مەدەنىيەتنى راۋاج- لاندۇرۇشتىكى ھەر خىل مۇئەسسەلەرنى تەشكىل قىلدى«① بۇ ئىلمىي مۇئەسسە مەر- كىزىنى چۆرىدىگەن ئاساسدا كۆپلىگەن ئىختىساسلىق بىلىم ئىگىلىرى ئالدىغا قە- دىمكى يونان ۋە رىم ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چاغاتاي تىلى [ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى] غا تەرجىمە قىلىش، تەتقىق قىلىش ئۇنى شەرق ئەللىرىدىكى پەن - مەدە- نىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى تۆھپىلىرىنى يارىتىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىلەرنى قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىم

---

①②«مىرخۇەندنىڭ «رەۋزە توساپا» ئەسىرىدىن

①«مىرخۋاندنىڭ «رەۋزە توساپا (ھەقىقەتلەر بېغى») دېگەن ئەسىرىدىن

②كېرمان ۋاجىرىنىڭ «بوخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى ئەسىرىدىن

①كېرمان ۋاجىرىنىڭ «بوخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى ئەسىرىدىن

مەركىزى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنتتە پەن - مەدەنىيەت يۈكسىلىش بىلەن تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرى بويىچە گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، تارىخشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلدى. نۇرغۇن ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى.

پەن - مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە سەمەرقەنتتىكى ئىمىر تۆمۈر، دىۋان ئوردىسىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توپلانغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر مۇنچە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىملار مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئىمىر تۆمۈر خاندانلىقىنىڭ ئالىي دىۋان ئوردىسىدا مەشھۇر تارىخشۇناس ئەرەبشاھ [1392 - 1450]، نىزامىددىن، شامى خۋاجەھمىيىدىن، مەۋلانەشەرەپىددىن ئەلى يەزدى «نۇر دەرياداك بىلىملىك بولۇپ شۇ زاماندا سەمەرقەند خوراسان ۋە ئىراقدا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان فازىل مەۋلانە يوق ئىدى. مۇئەممە ئىلىمىنىڭ پېشۋاسى بولۇپ يېتۈك ئالىم بولۇپ ئۆتمۈشنىڭ تەرجىمە ھالىنى پارسچە يازغان. ئەسىرى ۋە 1424 - يىلى يازغان «زەپەرنامە» «ھىلال» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن «قەسىدە بۇردە» گە تەسەۋۋۇر تىلى بىلەن شەرھى يازغان. ھېچ كىشى مەۋلانەدەك ياخشى شەرھى قىلمىغان»① بۇ دەۋردە ئاتاقلىق تارىخشۇناس مىرخۋاند پارسچە يازغان «رەۋزە تۇسسافا» (ھەقىقەتلەر بېغى) ئابدۇراززاقنىڭ «تۆمۈر تارىخى» ناملىق ئەسىرى ھەر قايسى پەن ئالىملىرىدىن مەۋلانە سەئىددىن مەسئۇت ئىبنى ئۆمەر [1322 - 1395] قاتارلىق ئالىملار ئۆز دەۋردە تونۇلغان ئىدى.

مەشھۇر ئەدىپ شائىرلەردىن شائىر ھافىز، خوجەندلىك قەمەنىنىڭ «تۆمۈرنىڭ تەرجىمە ھالى» نى شېئىر بىلەن يازغان.

تەبرىزى ئوغلى شەيخ مۇھەممەتلەر مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ «ئىمىر تۆمۈر دەۋرىدە مەشھۇر نەققاش رەسساملاردىن كامالىددىن بەھزات — تەسۋىرى سەنئەتنىڭ ئۇستىسى بولۇپ ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنىڭ نەپىسلىكى، يارقىن، رەڭگى جەھەتتىن شەرقنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن سەنئەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن»① بۇندىن باشقا مىر سەئىد ئەخمەت نەققاشچىلىقتا ۋە رەسساملىقتا خوجا غىياسىددىن خەلق ئارىسىدا تونۇلغان ئىدى.

ئىمىر تۆمۈر دەۋرىدە باشقىچە پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاشلا مۇزىكىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئالاھىدە تەرەققىي قىلدى. مۇزىكىچىلار ئارىسىدا كومپوزىتورلاردىن خۋاجە ئابدۇللا قول مۇھەممەت شەيخ نەي، ھەسەن ئۇدىلەر خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە نام چىقارغان سازەندىلەر ئىدى. مەشھۇر مۇزىكاشۇناس

---

①مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

①گېرمان ۋامبېرى «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى» 2 جىلدىدىن

خوجەيۈسۈپ بورھانىددىن ئۆز زامانىسىنىڭ داڭلىق مۇزىكىچىسى بولۇپ ئۇ كومپو-زىتورلۇق دەرىجىسىنى يېزىش بىلەن تونۇلغان ئىدى.

ئەمىر تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا (1376 - 1446) ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھىرات شەھىرىنى پايتەخت قىلغان دەۋرلەردە خوراسان مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

شاھرۇخ مىرزا ئۆزى ھەم شائىر ھەم ئالىم بولۇپ تۈركچە پارسچە ئەسەر ۋە شېئىرلارنى يازغان ئىلىم - مەرىپەت كىشىسى بولغانلىقىدىن ئۇ ئاتىسى تۆمۈرنىڭ پەن - مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن يەنىلا قەدىمكى مەدەنىيەت ئاساسىدا پەن - مەدەنىيەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى.

ھىرات شەھىرى سەمەرقەندەك ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە شەھەر قۇرۇلۇشى ئەينى زاماندا يۈكسەك تەرەققىي قىلغان ھەشەمەتلىك شەھەر بولۇشى بىلەن ئىلىم ئەھلى ئەمىر تۆمۈر دەۋرلىرىدىكىگە نىسبەتەن ئىلىم - پەن مەرىپەت ئەھلى تېخىمۇ كۆپ جۇغلانغان مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى گۈللەندى.

«شاھرۇخ مىرزا دەۋرىدە بۇ جايلاردا ئاتاقلىق مېمارچىلىق ئۇستىلىرىدىن مۇھەممەت سەبزى، قەمىرىدىن تەرىپىدىن سېلىنغان ئومۇمىي بىنالارنىڭ سانى بىر نەچچە مىڭغا يەتكەن»① ئىدى.

شاھرۇخ دەۋرىدە ھىراتنى مەركەز قىلغان شاھرۇخ خاندانلىقى ۋە سەمەرقەندنى مەركىزي قىلغان شاھرۇخ ئوغلى ئۇلۇغبەگ② (1409 - 1449) خاندانلىقى دېگەن ئىككى خانلىققا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم-پەن راسا گۈللەنگەن دەۋرى بولدى. بۇ يەردە شاھرۇخ ئوغلى ئۇلۇغبەگنىڭ تۆھپىسىنى مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان رولىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى؛ ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 40 يىل ئىچىدە سەمەرقەندنى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە «ماياك»غا ئايلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇش كېرەك. ئۇنىڭ دەۋرىدە «سەمەرقەندگە يېڭىدىن سېلىنغان شۇنچە كۆپ ئوردا سارايى مەدرىس، جامە، خانىقا مەسجىدلەرنىڭ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىكىنى كۆرگەن بابۇر ھەيران قالغان ئىدى»① تارىخىي پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدىكى، ئۇلۇغبەگ شۇ زاماننىڭ يېتىلگەن ئالىمى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشى بولغانلىقتىن بۇ دەۋردە ئىلىم - پەن زور يۈكسىلىشكە ئېرىشكەن ئىدى. ئۇ ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلۇغ ئاسترونوم ئالىمى بولغان ئۇلۇغبەگ ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملارنى شۇ جۈملىدىن قازى زادەرومى، غىياسىددىن جەمشىد، مويىددىن كاشانى ئۇلائىددىن ئىبنى مۇھەممەت قوشچى قاتارلىق مەشھۇر ئاسترونوم ئالىملىرىنى توپلىغان ئىدى.

بابۇرنىڭ خاتىرە ئەسىرىدە كۆرسىتىشىچە «دۇنيادا ئەڭ يۈكسەك شاھانە مەدرىس بىنا قىلىشنى پىلانلاپ بۇ مەدرىسنى ھىجرىيە 828 - يىلى

---

①«گېرمان ۋامبېرى» نىڭ بوخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى 2 - جىلدىدىن
②ئۇلۇغبەگنىڭ خاس ئىسمى - مۇھەممەت تىرغاي:
①«غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسەردىن.

[مىلادىيە 1424 - يىلى] [illegible]پۈتتۈرگەن. بۇ مەدرىسىنىڭ ئىچىدىكى دەۋارلىرى يۇقىرى ھەشەمەتلىك ھەر خىل رەڭدىكى زىننەتلىك كاشا كەسەكلەر بىلەن سىرلەنگەن. مەدرىسىنىڭ تۆت مۇنارى بولۇپ كۆرۈنۈش خانىسىغا بۈيۈك مەرمەر تاشلاردىن قويۇلغان.

بۇ مەدرىس خانىسىنىڭ ئايرىم باغچىلىرى، رەسىم خانىلىرى بولۇپ بۇنىڭ دېۋارلىرى جۇڭگودىن تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈلگەن رەسساملار تەرىپىدىن زىننەتلەنگەن.

ئۇلۇغبەگ ئۆزى سالدۇرغان مەدرىس ئۈستىگە «بىلىم ئىگەللەش ھەر بىر مۇسۇلمان ئەر-خوتۇن، قىزلارنىڭ بۇرچىدۇر» دېگەن. ھەدىسنى نەقىش بىلەن ئويۇپ يازدۇرغان. بۇ ھەدىس سۆزى ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ ئورنى تۈركىي خەلقلەردە ئەزەلدىن ئەرەب-ئىران خەلقلىرىدىگە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى. دېگەننى نامايەن قىلغان.

شۇ دەۋردە بوخارا، سەمەرقەندىدە قۇرۇلغان بۇ خىل مەدرىسلەرنىڭ قۇرۇلۇشى يېقىن شەرقتە تەڭداشسىز بولۇپ ئارخىتېكتور ۋە تەسۋىرى سەنئەتتە يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلۇغبەگ، زامانىسىدا مۇنەۋۋەر ئىلمىي نوجۇم ئالىمى ۋە ماتېماتىك ئىدى. ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىشتىكى ئىلمىي ئورنى قىلىپ، سەمەرقەندىدە مەشھۇر رەسەتخانە① سالدۇرۇشنى پىلانلاپ، ئاسترونومىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىش مەخسىتىدە، بۇ بىنا قۇرۇلۇشنى ھىجرىيە 832 - يىلى [مىلادىيە 1428 - 1429] سېلىشنى باشلىغان ئىدى. بۇ رەسەتخانىنىڭ بىناسى شۇقەدەر ئۇزۇن مۇددەت پىلانلانغانكى بۇ بىنا قۇرۇلۇشىغا ئۆلىما ئالىملاردىن قازى زادەردى، غىياسىددىن جەمشىد مۇئىيدىن كاشانى ۋە بىن ئىسرائىل سالاھىددىن قاتارلىقلار قاتناشقان بولسىمۇ بۇ ئالىملارنىڭ ھېچ بىرسى ئۇنىڭ تامام بولغانلىقىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. پەقەت يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىنى بىر قەدەر ئېنىق كۆزىتىش ئورنىلا پۈتكەن بولۇپ بۇ رەسەتخانىنىڭ پروتوكول بىناسىنى ئۆلىما - ئالىم ئەلى قۇشچى تاماملىغان ئىدى.»②

بابۇرنىڭ ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ رەسەتخانىسى [ئوبسېرۋاتورىيەسى] 4 قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ 1 - قىسىم تۈرلۈك دەۋرلەر ۋە ئەسىرلەرنى كۆرسىتىش 2 - قىسىم ۋاقىت جەدۋىلى. 3-، قىسىم سەييارىلارنىڭ ھەرىكىتىنى بىلىش ئورنى، 4- قىسىم باشقا قىسىملار ئەھۋالى قاتارلىق قىسىملارغا بۆلۈنگەن بولۇپ ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ ئوبسېرۋاتورىيەسىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئەينى زاماندا ھازىرقى ۋاقىتتا پۈتۈن دۇنيا قوللىنىشقا پايدىلىق بولغان كوركان ئاسترونومىيەسى جەدۋەلىنى تۈزۈشكە خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن زور ئىلمىي كەشپىيات ئىدى.

بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ ئىككى مەدەنىيەت مەركىزىگە توپلانغان

---

①«رەسەتخانا - ئوبسېرۋاتورىيە»
②كېرىمان ۋاجىرى «بوخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى» 2 - جىلدىدىن

قەشقەردىن سەمەرقەندكە بارغان.

مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ياشىغان دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركىزىگە ئايلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى نۇرغۇن ئىسلام ئالىملىرى ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە سەمەرقەندكە ئېقىپ ئىلىم ھاسىل قىلىش دولقۇنى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن زامان بولۇش، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى قەشقەر سەمەرقەندكە مېڭىشنىڭ يېقىن بولۇشى بىلەن ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ يەنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن قويۇق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە بولۇشى، بېرىپ - كېلىش، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋام قىلىنغانلىقى ئۈچۈن شۇ دەۋرلەردە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان.

بۇ تارىخىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر كېيىنكى دەۋرلەردە مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇق تۈس ئالغان دەۋر بولۇشى بىلەن، بۇ دەۋرلەردە سەمەرقەندنىڭ پەن - مەدەنىيىتى خېلى راۋاجلانغان ئىدى.

بۇ دەۋرلەردە قەدىمكى قەشقەردىن مەۋلانە مۇھەممەت قاتارلىق نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىلىم مەركىزى بولغان سەمەرقەندكە توپلانغان ئىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىمۇ ئىلىم ئىزلەش ئىشتىياقى بىلەن ئۆز پەرزەنت مىرسەيت ئەلىنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان قەدىمكى قەشقەردىن سەمەرقەندكە بېرىپ قەشقەرلىك مەۋلانە مۇھەممەت بىلەن ئىلىم ھاسىل قىلغان.

ئۆز پەرزەنت مىرسەيت ئەلىنى شەيخ ھەبىبنىڭ خىزمىتىگە ۋە ئىلىم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن بەرگەن. ئۆزى خوراسانغا بېرىپ «خوراسان ئالىمى مەۋلانە نىزامىددىننى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن ئىلىم ھاسىل قىلىش بىلەن پۈتۈن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى تاماملىغان. ئۆز زامانداشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاققا ئىگە بولۇپ تونۇلغان ئىدى»① مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى بولۇپ، كۈچلۈك تەسىر قوزغاپ پەخىرلىك ئورۇن ئىگىلىگەندىن كېيىن خوراساندا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا (1438 - 1505) مىرزا سالدۇرغان «مەلىكان مەدرىسى» دە مۇدەررىس بولۇپ نۇرغۇن ئىختىساسلىق بىلىم ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ۋە ئالىم مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامى، ماۋلانا ئولائىددىن، مەۋلانە شەمشىددىن رومى قاتارلىقلار خوراسان ئىلىم ئەھلى ئىچىدە ئۇلۇغلۇقتا ۋە ئالىم خانلىقتا ئەھلى ئىلىم ئېتىراپ قىلغان ئالىملار بولۇپ تونۇلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ئۆز زامانىسىنىڭ جاھانشۇمۇل ئالىمى بولۇپ تونۇلغان ئالىم، شائىرلارنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇ خوراساندا ھىجرىيە 860-يىلى (مىلادىيە 1456-يىلى) 82 ياشتا ۋاپات بولدى.

---

①مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامىنىڭ «نەپەھاتۇلئۇنس» دېگەن ئەسىرىدىن

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا بولۇپمۇ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بولۇپ پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان خوراسان ئالىملىرىنىڭ دەپتەر بېشىدىكى شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلۇپ، تۆھپە ياراتقان شائىر - ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى (ۋاپاتى 1492) ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىدىن ئىلىم تەھسىل قىلغان. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى[*] (ۋاپاتى 1456) دىن كېيىن مەخدۇمى نۇراخوجە شەھابىددىن مەھمۇتنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ يۈكسەك پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ ھاياتىنىڭ ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يىللىرى شاھرۇخ دەۋرى (1409 - 1449 يىلى يىللار) ۋە خوراساندىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا (1438 - 1505) يىللىرىدا مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئوتتۇرا ئاسىيادا خوراسان ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى شۇنداق ئاتاقىغا ئىگە بولدىكى، شاھرۇخ مىرزا زامانىسىدا ھەيران قالارلىق 5 كىشىنىڭ ئەۋۋەلى ئىدى.

ئۇ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا جاھانشۇمۇل تارىخى ئەھمىيەتلىك زور مەنىۋى بىباھا ئىلمى مىراسلارنى قالدۇردى. ئۇنىڭ پارس تىلىدا يېزىپ قالدۇرغان نادىر ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. «شاۋاھىدونىبو ۋە» «نەبىھا تولۇنىس» «ھەپتە ئەۋنەڭ» (نەزمە ئەسەر 7 توم) «كافەنىنىڭ شەرھى» «ئەدىبىنىڭ نەزمى» «لاۋايىھەشەرھى دىۋان» «مۇئەممار رىسالەيى» «نەپاھات 30 جۈزئى» «رىسالەئى موسىقىيۇن» «بەھارىستان جامى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشىدىن باشقا ئۇنىڭ مەنىۋى مىراسلارنىڭ بىر قىسمى «ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان»① ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلشىر ناۋائىيغە ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە سەركەردىلەرنى يېتىشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

[*]: ھىجرىيە 842 - يىلى (مىلادىيە 1439 - يىلى) دۇنياغا كېلىپ 38 ياشتا خوراساندا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىن مەنسۇر مىرزا ئوغلى - مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنى شەيخۇلئىسلام - پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ قازىسىنىڭ قازىسى قىلىپ بەلگىلىدى. ھىجرىيە 888 - يىلى (مىلادىيە 1483 - يىلى) سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا تەرەپتىن ھىرات شەھىرىگە ئىنتايىن كۆركەم چوڭ ھەشەمەتلىك قىلىپ بىر مەدرىس ياسالغان بولۇپ ئۇنىڭ تاملىرى پاشتاق، ئايۋان، دالان ۋە ھوجرىلىرى ئىنتايىن ئىنچىكە ئىشلەنگەن بۇ مەدرىسكە مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنى مۇدەررىس قىلىپ بەلگىلىدى. جامىنىڭ پۈتكۈل ھاياتى مەدرىسلىك ئورنى بىلەن ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ ھىجرىيە 897 - يىلى (مىلادىيە 1492 - يىلى) ئالەمدىن

ئۇ ھىرات شەھىرىدە قۇرۇلغان ئىلمىي ئۇنىۋېرسال مەشھۇر مەدرىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن بۇ مەدرىسكە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇر دۇنياۋى بىلىم ئىختىدارىغا ئىگە بولغان كۆپلىگەن مەشھۇر ئالىملار-دىن تاللاپ توپلىدى. ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى ئۈچۈن بىر قاتار كەڭ ئازادە مۇھىت - پايدىلىق شارائىتلارنى ياراتتى. مەدرىستە مۇنتىزىم ئوقۇتۇش پروگراممى-سىنى ئورۇنلاشتۇردى.

مەدرىستە كۆپ خىل پەنلەردىن ئەرەب - پارس تىلى، ئىسلام تارىخى ئىسلام پەلسەپىسى، تىل ئەدەبىيات بىلىمى، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىلمى، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، ئارخىتېكتورلۇق، ھەر خىل ھۈنەر-كەسىپ بىلىملىرىنى ئوقۇشنى ئاساس قىلىپ ھەر خىل پەننىڭ ئىختىساسلىق كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھىرات شەھىرىدىكى مەدرىستە ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىملاردىن شەيخ زىنىددىن، مەۋلانە ئابدۇغوپۇرى، شەيخ نۇرىددىن، مەۋلانە ئابدۇراخمان گارتگەر، بابا ئەلى شاھ، شەيخ جامى، مۇھەممەت قوجانى قاتارلىقلار.

ھەدىس ئالىملىرىدىن خۇاجە مەۋلانە مەھەممەت سەپھانى، مۇتەپەككۇر داڭلىق شائىرلاردىن شىرىيەت پەنىنىڭ ئۇستازى ئەلشىر ناۋايى - ھەسەن ئەلى جالايىر (تەخەللۇسى توفەيلى) ئاھى-شىردىۋانى ھىلالىنىڭ «شاھگادانە زىمىداستانى» شائىر بىنانىنىڭ «شىردىۋانى» شەيخ ئەخمەت (تەخەللۇسى سوھەيلى) مەۋلانە مۇھەممەت باخشى، مەۋلانە شاھابىدىن قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى ئۇرغۇن پەيلاسوپ ئالىم ئەدىپلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى.

4 مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدىكى نەتىجىلى-رىدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئالىملار پەخرى بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسىگە قاراپ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى جاھانغا شاھ قارچۇغىسى» دەپ مەشھۇر نام بەرگەن ئىدى.

«ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان ئاتىسى كىچىك باخشى»① نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەن ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر، سىياسىيون، دۆلەت ئەربابى ئەلشىر - ناۋايى - ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىپتىخارلىق نامايەندە ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان ئوخشىشى بولمىغان يىتۈك ۋە فازىل ئالىملارنىڭ پەخرى»② ناۋايى خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆزگە كۆرۈن-گەن شائىر ئەدەبىياتشۇناس بولۇپ ھىجرىيە 845 - يىلى (مىلادىيە 1441 - يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھىرات شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن.

ناۋايىنىڭ ئائىلىسى ئۇزۇن دەۋرنىڭ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەھلى

---

①② «مىرزا ھەيدەر كورگانىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرىدىن

بىلەن ئالاقىدار ئىدى. ئۇ كىچىكىدە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن دوست ۋە ساۋاقداش بولغاندىن تارتىپلا ئىلىم - مەرىپەتكە ۋە ئەدەبىياتقا ئىشتىياقى بىلەن بېرىلگەن. ناۋائىينىڭ ھاياتىدىكى ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا جامى مۇھەممەت ھېكىم بىننى سەيىت مەسۇمخان تەرىپىدىن يازغان «مۇنتەخەب «ئەلتەۋارىخ» ئەسىرىدە يېزىلىشىچە «ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم - پەن مەركەزلىرىدىن بولغان سەمەرقەنتتە سۇلتان ئەبۇسەئىد (1424 - 1469 - يىللار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئەبۇسەئىد ئوغلى سۇلتان ئەخمەت مىرزا (ۋاپاتى 1493 - يىلى) دەۋرىدىكىمۇ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا (1439 - 1505) دەۋرلىرىدە ئۆزىنى يېتىلدۈرۈش ۋە كامالەتكە يەتكۈزۈشتە شۇ چاغدىكى ئەڭ بىلىملىك تەڭداشسىز ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ قەلەمدە يېتىلگەن ئىدى.

ناۋائىي ئۆزى ئېيتقاندەك «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چېچەن ناتىقلىرىدىن تۈركىي سۆز ماھىرلىرىدىن بولمىش مەۋلانە سەككاكى (1393 - 1449) مەۋلانە لۇتفى (1366 - 1465) لار① ئۇنىڭ ئەسىرداشلىرى ئىدى.

ناۋائىي - پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان شائىر ۋە ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى بىلەن زامانداش ۋە ئۇنىڭدىن بىۋاستە تەلىم ئالغان ئىدى.

ناۋائىي ئۆمۈر بويى قەلەم بىلەن شۇغۇللىنىپ شۇ دەۋرنىڭ «تۈركىي شېئىرىدە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن بۇ مىقداردا ئۇنىڭدىن ئارتۇق شېئىر ئېيتىمىغان ئۇ بۇ پەندە ئۇستاز ئىدى.②

دېگىنىدەك ئۇ شۇ چاغدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئوخشى بولمىغان ئۇ شۇنچىلىك يېتىلگەن ئىدىكى، جاھان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىگە ئايلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيا پەن - مەدەنىيىتىگە ئاجايىپ ھەسسە قوشتى.

ناۋائىي تۈركىي تىلىدا يىرىك گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتىش بىلەن ئۇنىڭ تۈركىي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ فارس تىلىدىكى شېئىرلىرىدەك مەشھۇر ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ناۋائىي شۇ دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەندى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، شېيخ سەئىدى، ھافىز، شىرازى خىسراۋدىھلەۋى (1242 - 1325). جامىي قاتارلىق ئالىم - شائىر پەيلاسوپلارنىڭ كىلاسسىك قەدىمكى ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش بىلەن پارس تىلىدا نۇرغۇن شېئىرلىرىنى يازدى. «پارس ئەدەبىياتىدا تەخەللۇسى: فانى»③ ئىدى.

ناۋائىينىڭ پارس تىلىنى بىلىش ئىقتىدارى ئۆز دەۋرىدە خوراساندا داڭقى چىقىپ ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان. ئۇ خۇاجا ھاپىز دىۋانىغا پارسچە

---

①«نەلشىر ناۋائىي - غەزەللىرى - شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى
②مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرى
③«مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرىدىن.

جاۋابيازغان داڭلىق ھىندى شائىرى «خىسرودىھلەۋىدىن كېيىن قەسىدەئەبرار» دا ھېچ كىم ئۇنىڭغا قەدەر يازالىغان ئەمەس»① ئىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، ناۋايى پارس ئەدەبىياتىنى پۇختا ئىگىلەپ پارس ئەدەبىياتىدا ھېچ يېتەلمىگەن ئاتاقلىق ئەرباب دېگەنلەرگە ئولىشىپ ئالىدىغانلىقىنى نامايەند قىلغان.

ناۋايىنىڭ زور تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇ يىراقنى كۆرەرلىك چوڭقۇر ئويلاشتەك ئەقىل - پاراسەت، چېچەنلىك ۋە تەدبىرلىك ھالدا قەيسەر سەركەردەسۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئالىجاناپ ئىشلارنى نىشان قىلغانكى، ئۇ كورەش ۋە ئىزدىنىش ھېسسىياتى بىلەن شۇ دەۋردىكى پارس يازغۇچى شائىرلارنىڭ قارشىلىقىغا پەسەنت قىلماي، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان شائىرانە جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ شۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ پاردس ئەدەبىياتىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى نامايەن قىلدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىدىكى چاپالىق ئەمگەك بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىنى پارسلاشتۇرۇش شامىلىغا قارشى ھالدا چاغاتاي تىلى (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) دا ئۆتكۈر شېئىرلەرنى بايان قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ چاغاتاي تىلى بىلەن شانلىق بىباھا قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

ھەممىگە ئايانكى، چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەريا ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى — ئۇيغۇر تىلى (قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. 14 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھازىرقى شىنجاڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىدى. «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام ھەرگىز موڭغۇل تىلى دېگەن مەنىنى بەرمەيدۇ. چاغاتاي» ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغىنىمىزدا دۇنيادىكى نۇرغۇن تىلشۇناس ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدىكى ئىلمىي خۇلاسىسى شۇنى كۆرسىتىدىكى، «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلى تۈپ ماھىيىتى بىلەن شۇ زاماندىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان قاراخانىلارنىڭ (تىلى. خاقانىيە تىلى) بۇ توغرىدا مەخمۇت قەشقىرىنىڭ ئەڭ چىرايلىق توغرا تىل خاقانىيە تىلى دېگەندەك، مالۇم. «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يادىكارلىقى دەپ جاكالىغاندەك، ئۇيغۇر تىلى يەنى قەشقەر تىلى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇنداقلا «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلىغا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى، بۇ تىلغا دىئالېكت ئاساسى بولۇپ بەرگەن. دېمەك، «چاغاتاي، تىلى تۈپ ماھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي تىل بولۇپ بۇ تىل ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرگىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە

---

①«مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ تارىخى رەشىدى ئەسىرىدىن.

تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلدى. تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەنە شۇ تىل مەيدانغا كەلگەن. ئەدەبىياتمۇ «چاغاتاي» ئە-دەبىياتى دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

يازما ئەدەبىياتىمىز ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك تايانچىسى بولغان بۇ تىلنى ناۋائىي جەسۇرانە قەيسەرلىك بىلەن قوغداپ بۇ تىلدىن چەتنەشكە بولمايدىغانلىقىنى مۇشۇ ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ شائىرلىق ئۆچمەس ئەسەرلىرىنى ئۆز ئانا تىلى بىلەن يېزىپ يۈكسەك پەزىلىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى-نىڭ مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

شۇنداقلا يازما ئەدەبىياتىمىزغا يېڭى دەۋر ئاچقان ئىدى. بۇنىڭدىن ناۋائىينىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقىش يولىدىكى كۆرەشتە جاسارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ناۋائىي ئۆز ھاياتىدا ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازما ئەدەبىياتىمىزغا شۇنچە مول ئەسىل ئەسەرلىرىنى يارىتىپ بەرگەنلىكى جەھەتتە مەشھۇر تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوركان قەشقىرى ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى بولغان «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدە ناۋائىي ئۈس-تىدە توختىلىپ «ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەنلەر ۋە ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدىمۇ ۋە كېيىنكىلەردىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭلەشكەن ئەمەس. شۇ چاغلاردا خەلقلەر ئا-رىسىدا پەيدا بولغان تەڭدىشى بولمىغان يېتۈك فازىللارنىڭ تولىسى ئۇنىڭ تەربىيى-سىدە يېتىشىپ چىققان. شۇ دەۋردە يېتىلگەن ئەھلى فازىللاردىن ئۇنىڭ تەربىيەت ۋە ياردىمىنى كۆرمىگەن كىشى يوق» دەپ يۇقىرى باھالىغاندەك ناۋائىينىڭ تارىخىي تۆھپىسى بىباھا ئىلمىي ئەسەرلەرنى قالدۇرۇشى ئۇنىڭ ئۆچمەس ئەسەرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىن مەڭگۈ كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ ئىلمى ئەمگىكىنىڭ قىممىتى شۇ دەۋردىكى ئىلىم پائالىيىتىنىڭ يىرىك مەھ-سۇلىدىن ئىبارەت.

ناۋائىي ياراتقان ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭلىكى مەزمۇنىنىڭ باي چوڭقۇرلىقى، مەنتىقى كۈچىنىڭ كۈچلۈكلىكى ۋە تەپەككۇردىكى پەلسەپۋىنەزەرىيەۋى قىممىتىنىڭ بىرىيۈكلىكى بەدىئىي جەھەتتىن يۈكسەك مەھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۆزى ياشىغان دەۋردىلا ئەمەس بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆچمەس ئەسەر بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىلغا ئېلىنىپ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىجتىمائىي تەسىر قوزغىغانلىقىدىن تاكى 500 يىل-دىن بېرى ھەر مىللەت خەلقلىرى ناۋائىي ئەسەرلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى. ۋە كەڭ كىتابخانلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. شۇڭا ناۋائىينى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلىم - پەن، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تۆھپىكارلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئالەمشۇمول ئەسەرلىرى مۇنۇ-لاردىن ئىبارەت.

«خەمسەئى ناۋائىي» «خەمسەتۇل مۇتەھەييىرىن» «سەبئە سەييار» «لىسانۇتتەيىر» «بەددى ئىسكەندەرىي» «فەرھاد — شىرىن» «ئەلئەنبىيائى» «فەۋا-

فەۋائىدۇل كىبەر»، «بەدائىئۇل ۋەسەت»، «بەدائىئۇل بىدايە»، «ئەربەئىن ھەدىس مەنزۇم»
«مۇلۇكى ئەجەم»، «ئەسسالاتىن»، «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «ئەلمۇغەننەت تۇزنە ۋاقىئە ۋە لىسانۇتتەيردا
تولىچىراق تائىيە»، «لۇغاتى ناۋايى»، «مەجالىسۇننەفائىس»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «مەھبۇ-
بۇلقۇلوب»، «مۇناجاتى»، «مىزانۇل ئەۋزان»، «نەسائىمۇل مۇھەببەت»، «نەزمۇل جەۋاھىر»،
«نەۋادىرۇششەبابى»، «ۋەقفنامە»، «مەدرەسە ئىخلاسىيە»، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»، «تەزكىرە
تۇلئەۋلىيا» قاتارلىق كۆلەملىك شېئىر ۋە داستانلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدە-
بىياتىدىكى بۈيۈك نامايەندىلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن بىلەن ئەشۇ زامان ئەدەبىياتىدىكى
پەلسەپىۋى ۋە ئىلمىي نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرگە دەلمۇ - دەل جاۋاب بېرىش ئار-
قىلىق شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار ۋە زور قىممەتكە ئىگە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا
قويغانلىقى زور تارىخىي تۆھپە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى-
نىڭ بەدىئىي جەھەتتىن يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئىنسانىيەت
ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى ۋە تۆھپىكارى بولغان ناۋايىنى
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئالىم دەپ ئاتاشقا تامامەن ھەقلىقمىز.

ناۋايىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى تۆھپىسى ئىمىل ئەسەر-
لىرىنىڭ تارىختىن مەڭگۈ كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئېلىپ كەلگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس،
ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركەزلىرىدىن بولغان سەمەرقەند ۋە
خوراساندا ياراتقان نەتىجىلىرى ھەم كۆپ ھەم چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ زامانداشلىرى
ئىچىدە ھېچ قايسى ناۋايىدەك ھەم كۆپ، ھەم چوڭ نەتىجە يارىتالىغان ئەمەس ئىدى.

ناۋايى ئىجادىي پائالىيىتىنى ئەسلەپ، سەمەرقەندتە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا
ئوغلى سۇلتان ئەخمەت مىرزا دەۋرىدە باشلىغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا خوراسان-
دىكى 1469 - يىللاردا ناۋايى «ئۆزىنى سۇلتان ئەخمەت مىرزادىن سوراپ سۇلتان
ھۈسەيىن بايقارانىڭ قېشىغا خوراسانغا باردى»① سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ تەك-
لىپى بىلەن بەلغ دە ئەمىرلىك خىزمىتىدىن كېيىن خوراسان خاندانلىقىنىڭ ئور-
دىسىدا ۋەزىرلىك خىزمىتىگە ئولاشقاندىن كېيىن ناۋايىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيى-
تىگە تېخىمۇ كەڭ ۋە ئازادە مۇھىت يارىتىلغان دەۋرى بولدى.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى
فېئودالىزم ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىقتىسادىي ھايات مۇقىملاشقا سە-
ۋەب بولدى.

ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان خوراسان - ھىرات شەھەر-
لىرى مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ راۋاجلاندى. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى جەمئىيەت
بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا مەدەنىيەت گۈللەندى. بولۇپمۇ خانلىقنىڭ سۇلتانى بولغان
ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق يىلىم ئىگىسى بولغانلىقىدىن ئۇ بىلىملىك، يېتىل-
گەن ئۆلىما ئالىملارنى قەدىرلەپ ھۆرمەتلىگەنلىكتىن «باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمان
ئۆلىما ئالىملار شائىر يازغۇچى، سىزغۇچى، چالغۇچى ۋە بارلىق پەننىڭ ئۆتكۈر

①ھاجى مۇھەممەت ھەكىم بىننى سەيد مەسۇمنىڭ «مۇنتەخەبۇتتەۋارىخ» دىن.

ئىلىم ئىگىلىرى ئۇلۇغ ماشايىخلار شۇ دەۋردە توپلاندىكى ھېچ بىر پادىشاھنىڭ ئالدىدا مۇنچىلىك ئىلىم ئەھلى ئۇلۇغلار توپلانمىغان ئىدى»①سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا چاغىدا خوراسان ۋە ھىرات شۇ دەۋردە تولۇق بولدىكى ئۇندىن ئىلگىرى ۋە كېيىن مۇنداق تولۇق بولمىغان ئىدى. ھىراتتا ئېرغىچىلارنىڭ سانى نەچچە مىليونغا يەتكەن ئىدى»②

رافىئىنىڭ ئەسىرىدە كۆرسىتىشىچە، ھىرات شەھىرىدە نەچچە مىڭلىغان مەدرىس مەسچىت خانىقالار سېلىنغان. خانلىق ئوردىسى شۇنداق كاتتا ھەشەمەتلىك سېلىنغان ئىدىكى، ئوردىنىڭ ئىچى ۋە تېشىغا باغ - باغچىلارمۇ چىمەنزارلىق بىلەن قاپلانغان. بىر قانچە دىۋان سارايىنىڭ سېلىنىشىدىن قارىغاندا يەتتە ئىقلىمدا بۇنداق گۈزەل ئوردا بولمىغان» دېيىلگەن:

«سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھىرات شەھىرىدە ناۋايىنىڭ رەياسەتچىلىكى بىلەن كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ، ھەيۋەتلىك ۋە بۈيۈك بىر كىتابخانىسىنى سالدۇرغان. (بۇ ئەمەلىيەتتە يازغۇچىلار سارىيى ئىدى) بۇنىڭدا بىلىملىك يازغۇچىلار، سىزغۇچىلار ئالىملار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ بىر مۇنچە يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىنى يېزىش، سۈرەت سىزىش ياساشتەك سىزما ئورۇنلىرى ھازىرلانغان ئىدى»③ بۇ ئورۇنغا ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئۆلىما - ئالىملارنىڭ بارلىقى ھىراتتا بىر قەدەر بىر ئۆمۈر سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ دۆلىتىگە جۈغلانغان ئىدى.

ناۋايى مانا مۇشۇنداق چاغدا ۋەزىرلىك خىزمىتىدە قىممەتلىك ئۆمرىنى ئامامەن تاتلىق ۋە ياخشى ئىشلارغا بېغىشلىدى.

ناۋايى - خوراسان ۋە ھىراتقا توپلانغان دۇنيا ۋە پەن ئالىملارنىڭ ئىلىم - پەن تەتقىقاتى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ بېرىشتە ھەر قايسى جايلاردىن ھىراتقا جۈغلانغان ئالىملارغا ئىلىمدا ئەركىن بولغان شارائىتنى ياراتتى. بىلىم ئىگىلىرى ۋە ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئىزچىل قەدىرلەپ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلاشتى.

ناۋايى ھىراتتا ئىلىم - پەن مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدىكى ۋە سىرتىدىكى تېخنىك ھۈنەرۋەنلەرنى توپلاپ «مەدرىس، مەسچىت، قىرائەتخانا، دوختۇرخانا، ئوردا ساراي ئايۋان سارايلىرى قاتارلىق 370 تىن ئارتۇق بىنا سالدۇردى»④ «پەقەت ناۋايى نامىدا «قۇددۇسە مەسچىتى» «ئىخلاسىيە مەدرىسى» «خالاسىيە خانىقاسى سېلىنغان ئىدى»⑤ ئۇ خوراسان ئوردىسىدا ۋەزىرلىك خىزمىتىدە-خوراساندا ئېچىلغان مەدرىس قىرائەتخانىلارنىڭ

---

①«تارىخ رافىئى ئەسىرىدىن

②«جامى مۇھەممەت ھەكىم بىننى سەيىدەسۇمنىڭ نىتخب التوارىخ ئەسىرىدىن

③مىرزا ھەيدەر كوركان قەشقەرىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن.

④گېرمان ۋامبېرىنىڭ «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى 2 - جىلدىتىن

⑤«ئەرسلان تىزرى ئۇغلىنىڭ» تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاندا قۇرغان كېتەبخانىسى توغرىسىدا دېگەن ئەسىرى

پۈتۈن ئەسلىھەلىرىنى تېرىشىپ توپلىدى:

كۆلىمى كەڭ، مەزمۇنى مول، ھەر خىل يېزىقتىكى ئەسەرلەر قويۇلغان بۇ چوڭ كۇتۇپخانا (يازغۇچىلار سارىيى) نى يولغا قويۇش بىلەن پۈتۈن ئىلىم-پەن ئۈچۈن» ئىشلىتىلگەن كۈندىلىك مەبلەغ 12000 دىنار شاھرۇخقا يەتكەن»② بۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى پەن ئالىملىرىنىڭ ۋە خىزمەتچىلىرىنىڭ ياتاق ۋە شاھانە ئۆيلىرىنىڭ ئەسلىھەلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇش بىلەن ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئېھتىياجىنى قامدىغان ئىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ناۋايى خوراسان خاندانلىقىنىڭ مالىيەسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىم - پەن ئۈچۈن سەرپ قىلدى. بابۇر (1483 - 1530) ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە ناۋايى ھىراتتا بىر كېسەلخانىنى تەسىس قىلىپ نۇرغۇن كېسەللەرنى داۋالىغان» دېيىلگەن. ناۋايى نۇرغۇن ئىلىم - پەن ئورۇنلىرىنى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ قوللىشى بىلەن بىنا قىلدى. ئۇنىڭ كۆپلىرى ھازىرقى كۈندە مائارىپ ئالتۇن دەۋرىنىڭ گۇۋاھچىلىرى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

تارىخچى كۆرسىتىپ تۇرۇپتىكى، «ھېچ كىشى ناۋايى بىنا قىلغان ئىمارەتلەردەك كۆپ ئىمارەت بىنا قىلدۇرۇشقا مۇيەسسەر بولالمىغان① ناۋايىنىڭ بۇ زور تۆھپىسى ئالىيجاناپ پەزىلىتى بىلەن خوراساندا تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئىختىدارلىق ئىلىم ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ناۋايىنىڭ بۇ زور نەتىجىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ساقلىنىپ كەلدى.

بۇنىڭ بىلەن خوراساندا تەبىئىي پەن جەھەتلەردە يۈكسىلىشلا ئەمەس، ئىجتىمائىي پەندىكى تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىشى بۇرۇنقى دەۋرلەردىكىدىنمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئىلىم - پەن گۈللەپ ياشناشتەك ئىلمىي مەنزىرە بارلىققا كەلگەن.

ئۆز زامانىسىدىكى ھىرات شەھىرىدە داڭقى كەتكەن، ناھايىتى نۇرغۇن ھەر خىل يېزىقتىكى پەنلەرگە ئائىت ئەڭ ياخشى نادىر ئەسەر ۋە كىتابلار قويۇلغان
[illegible] بۇ كىتابخانا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنىڭ بىر خىل مەركىزى بولۇش تۈپەيلى جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مائارىپ ۋە پەن - تېخنىكا ھۈنەر - سەنئەت جەھەتلىرىگە زور تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئەينى زامان ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇھىم جايى بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ كۇتۇپخانا ئورگىنىدا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان زور قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ كۇتۇپخانىدا قەدىمكى مەدەنىي مىراسلارنى يىغىش، ساقلاش، كۆچۈرۈش تۈزۈمى، كىتاب توپلاش تۈزۈمى، سېلىشتۇرۇپ مۇندەرىجە تۈزۈش بۆلۈم تۈزۈمى، كىتاب نۇسخىلىرىغا باھا بېرىش - بېكىت-

---

①② مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ تارىخىي رەشىدى ئەسىرىدىن

تىمش تۈزۈمى، كىتاب ساقلاش تۈزۈمى قاتارلىق كۇتۇپخانا خىزمىتىدە بىر يۈرۈش ئىلمىي سىستېما شەكىللەندۈرۈلگەن. بۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھېرات شەھىرىدە قۇرۇلغان كۇتۇپخانىنى ئەينى زاماندا «كىتاب ئىشلەپچىقىرىدىغان جاي» دەپ ئاتىغان ئىدى.

بۇ كۇتۇپخانىنىڭ يېزىش بۆلۈمىدە ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئىختىدارلىق ئالىملىرى، مەشھۇر خەتتاتلار، رەسساملار كىتابلارغا ئالتۇن ھەل بېرىدىغان ئۇستا كىتاب مۇقاۋاچىلىرى توپلانغان.

ئەينى دەۋردە مەخسۇس ئەسەر يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان ئۆلىمالارنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقتىن ئۆز زامانىسىدا نۇرغۇن ئالىم شائىر ئەدىپلەر، يىرىك ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

كۇتۇپخانىدىن خەتتاتلار، ئەسەر كۆچۈرۈش بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇڭا خەتتاتلىق تەرەققىي قىلغان.

«چاغاتاي» يېزىقىنىڭ قولىيازما شەكىللىرىنىڭ بىر قانچە خىللىرى «خەتتە-قولىيازما ئەسەرلەرنى چىرايلىق، گۈزەل قىلىپ كۆچۈرۈشتە قوللىنىلغان.

«خەتتە نەستەئلىق» شەكلىنى مىرئەلى تەبرىزى ئىجاد قىلغان بۇ كىشى شۇ دەۋردە ئۆتكەن خەتتاتلارنىڭ مەشھۇر ئۇستازى ۋە بۇ پەندە ئالىم ئىدى. مىرئەلى تەبرىزى پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، خەتتاتلىق ئىلمىدە مەۋلانە جەبەنى «خەتتە نەستەئلىق» شەكلىدە ئەڭ گۈزەل، چىرايلىق يازالايدىغان ئۇستا قىلىپ يېتىشتۈردى.

«خەتتە سۇلۇس» «خەتتە نۇسخ» «خەتتە رۇقائى» «خەتتە مۇھەققەق» شەكىللىرىنى يېزىشتا داڭ چىقارغان مەۋلانە ئابدۇللا، بۇ شەكىلدە ئۇستا بولۇپ تونۇلدى. مەۋلانە مۇللا، مەۋلانە ئابدۇللا «چاغاتاي» يېزىقىنىڭ قولىيازما شەكىللىرىدە قوللىنىدىغان بۇ خىل يېزىق خىللىرىنى پۇختا، چىرايلىق، كۆركەم يېزىشتا ھافىز بوتەئەلمۇت كاتىپ سەمەرقەندى، مىرئابدۇللا مەۋلانە ھېزىئەر مەۋلانە شەيخ، ئابدۇللا خارازمى، مەۋلانە مەھمۇت، ھەنەفى قاتارلىق خەتتات ئالىملارنى يېتىشتۈرۈلگەن.

ھېرات شەھىرىدىكى كۇتۇپخانىدا تويۇلىدىغان قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى مەخسۇس خەتتات ئالىملىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ماۋزۇلىرى، ۋە ئىسمى قەيتلىرى، ھەم لەۋھەلىرى شۇ زامانىسىدا

كۆپراق «خەتتەنەستەئلىق» «خەتتەسۇلۇس» «خەتتەنۇسمىغ» نۇسخىلىرىنى قوللىنىش بىلەن يەنە باشقا ئۇسلۇبلىرىمۇ قوللىنىپ كەلگەن ئىدى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھىرات كۇتۇپخانىدا كۆچۈرۈش ئىشلىرى بويىچە قويۇ- لىدىغان قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى بىرنەچچە نۇسخە قىلىپ كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، تۈزۈم بويىچە مەخسۇس تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسىدىكى مەۋلانە مۇللا قاتارلىق ئالىملار كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنى ئەسلىگە سېلىشتۇرۇپ، نۇسخىغا باھا بېرىپ تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن كۇتۇپخانىغا قويۇلاتتى. خەتتات ئالىملىرى يازغان، ئەسلى نۇسخىغا سېلىشتۇرۇپ نۇسخىغا باھا بېرىلمىگەن كىتاب - قولىياز- مىلار كۇتۇپخانىنىڭ كىتابى ھېسابلانمايتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈش لازىمكى، شۇ دەۋر- لەردە قەيت خەتتاتلارغا شۇنداق ئىلمى تەلەپ قويۇلغانكى، ئۇسلۇبسىز خەتنى خەت ھېكداي بولمايدۇ» دېگەن

كۇتۇپخانىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدە مۇزەپپەر مەنسۇر ئوغلى قاتارلىقلار مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئۇلار بۇ پەندە ئۇستاز ئىدى. ھىرات كۇتۇپخا- نىسىدا قويۇلىدىغان قولىيازمىلارنىڭ ئىچكى - تاشقى ئىتتۈل مۇقاۋىلىرىنى نەفىس رەسىملەر بىلەن بېزەش، كىتاب ئەسەرلىرىنىڭ قىستۇرما رەسىملىرىنى سىزىش سەن- ئىتىدە ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنىڭ نەپىسلىكى، يارقىن رەڭگى چەھەتتىن ھۆسنىلىك، ھەشەمەتلىك. مۇقاۋىلىرى ئىنتايىن كۆركەم بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسۋىرى سەن- ئىتىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەن. قەلىمىنىڭ ساپلىقى، نازۇكلىقى، رەسىم چاتىملارنىڭ ئىنتايىن مەھكەملىكى بىلەن كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزى قاماشتى. «بۇ ئۇستىلار ناۋايىنىڭ تەربىيە قىلغانلىقىدىن ئىدى»①
شۇ دەۋرلەردە رەسساملىق سەنئەت ئىجادىيەت بىلەن تۈھپە ياراتقانلاردىن شاھ مۇزەپپەر، بەھزادە، قاسىم ئەلى، مەخسۇت دەرۋىشلارنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇلار رەسىم ئىجادىيەتلىرىدە خىلمۇ - خىل سېيۇژىتلەرگە ماھىر بولۇپ بۇلارنىڭ سىزغان رەسىملىرى شاھ ئوردىسىدا ئالقىشقا سازاۋەر بولۇپلا قالماستىن خەلق ئاممىسى ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بولۇپمۇ خەلق ئاممىسى تەرەپتىن يارىتىلغان مەنزىرىلەرنى مەسچىت، مەدرىس خانىقا تام، ئۆي قۇرۇلۇشىنى ئىپادىلىگەن تەسۋىرى سەنئەت رەسىملىرىمۇ ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئىدى دەپ باھالانغان. بۇ تەسۋىرى سەنئەتنىڭ قىممىتى پەقەت رەسىمنىڭ ئۇستىلىق ۋە ماھىرلىق بىلەن گۈزەل ئىشلەنگەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى رەسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇلۇش سەنئىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى ھەممىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە تەسىرلىك قىلىپ يېزىشى بىلەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

---

① مىرزا ھەيدەر كورگان نىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

شۇ دەۋرنىڭ رەسسام سەردارى دەپ ئاتالغان شاھ مۇزەففەر ئۇغاي مەنسۇرنىڭ شاگىرتى دەرۋىش مۇھەممەتنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئۇ بىر دان گۇرۇچكە بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ نەيزە تاتقان سۈرىتىنى سىزغان. نەيزە ئۇچىدا بىر شىر كۆتەرگەن. بىرنىڭ بارلىق چوڭلۇقى بىر دانە گۈرۈچ بولۇپ، بۇنىڭغا شۇنچە گۈزەل نەقىشلەرنى سىزدۇرغان، بۇنىڭ بۇ رەسىم ھەممە تاماشىچىلارنى ھەيران قالدۇرغان. دېمەك بۇ، رەسساملىق سەنئىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

نەققاشلىق سەنئىتىدە مەشھۇر مەۋلانە مىرەك نەققاشچىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئاجايىپلىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن بەھزاتنىڭ شاگىرتى نەققاش ماھىرى ئىدى. ئۇ ساراي نەققاشچىلىرىدىن بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرى ساراي ئوردىسىدا نەققاشلىق سەنئىتى بىلەن ئۆتكەن.

شۇ دەۋرلەردە نەققاشلىقتا يېگانە بولۇپ ئاتالغان ئۇستا بابائەلى ھاجىنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

نەققاشلىق سەنئىتىدە خوراسان بويىچە شۇنداق يېگانە ئىدىكى، بىر مەجلىس (مۇھاكىمە ئورنىدا) ئۆز سەنئىتىنى نامايەن قىلىشتا ئەللىك يېرىم يۇمۇلاق تارتقان بۇ دائىرىلەرنى پەرگار بىلەن كۆرگەندە ھېچ بىرى بىر - بىرىدىن قىل ئۇچى چوڭ - كىچىك ئەمەس بولۇپ چىققان. بۇنىڭ نەققاشلىقتىكى سەنئىتىگە ھەممە ئافىرىن ئوقۇغان. ئۇ بۇ سەنئىتى بىلەن يۇقىرى باھالانغان.

ھىرات كۇتۇپخانىسىدا قويۇلىدىغان كىتاب - قوليازمىلارنىڭ مۇقاۋىلىرىغا ئىچكى بەتلىرىگە ئالتۇن ھەل بېرىدىغان ئۇستىلاردىن مەۋلانە مەھمۇت مەۋلانە جونەيد، ھىسامىددىن غەدارەكى، مەۋلانە ۋەلى مولالايۇسۇپلەر داڭلىق ئالتۇن يالىتىشنىڭ ئۇستىلىرى بولۇپ شاھانە ئەسەر ۋە مەشھۇر كىتابلارغا ئالتۇن يالىتىشنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى ئىدى.

كىتاب - ئەسەرلەرگە ئالتۇن يالىتىش ئىنتايىن نازۇك ئىش بولۇپ بۇلار بۇنى ئىنچىكە ئىشلىتىشتە ماھارەت كۆرسەتكەن.

بۇ پەندە مەۋلانە مەھمۇتنى "تەلىغا" ئاتىغىنىمىزدا ئۇ بۇ پەندە ئۇستىكار بولۇپ تونۇلغاندىن كېيىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئۈچۈن بىر دىباچى ئىشلىگەن. ئۇ دىباچىنى 7 يىل ئىشلىگەن بولۇپ شۇنداق ئىنچىكە ئىشلەنگەنكى، بىر ئورۇنغا 50 يوپۇرماق سالغان نەرسىنى بىر نوخۇت مىقدارى يەرگە سىغدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن بىر قانچە بىلىمنىڭ ئۇستىكارى دەپ تونۇلغان ئىدى.

بۇ دەۋردە ھىرات، خوراساندا مۇزىكىچىلىق (نەغمىچىلەر) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان ئىدى. بىز بۇ يەردە ھىراتتا مۇزىكا «پىرى» دەپ ئاتالغان ھافىز بەسەرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئۇ خوش ئاۋازلىق ئاتاقلىق مۇزىكانت ھەم پىشقەدەم شائىر ئىدى.

تارىخى رەشىدىدى» كۆرسىتىلىشىچە، ئۇنىڭ بىر باغچىسى بولۇپ باھار پەسلىدە بۇ باغچىدا مۇزىكا بىلەن شېئىر ئوقۇلغان ئىدى، قاختەك، بۇلبۇل، تومۇچۇققا ئوخشاش قۇشلار چۆرىسىگە توپلىنىپ باش مورىلىرىگە قونۇپ ئۇنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش بىلەن قوشۇلۇپ سايرار ئىدى» دېيىلگەن. ئۇ ئۆمرىدە بىر قانچە شاگىرتلىرىنى ئۇزۇن يىللىق تەربىيىلەش ئاساسىدا ئۇستا مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۈرۈپ كەلگەن. مەسىلەن: ھافىزھەسەن، ئەلى ئۇنىڭ داڭلىق شاگىرتى بولۇپ ئۇ چالغۇ ماھىرى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئۇنىڭ ئاۋازى تولىمۇ زىل. ناخشىلارنى تولۇق ئوقۇيتتى. ئۇ ناخشا ئېيتقاندا ئاۋازى تولىمۇ يېقىملىق ئىدى.

يەنە شۇ دەۋرنىڭ نامدار مۇزىكانتلىرىدىن ھافىزھاجى ھەم شائىر خوجە ئابدۇللا مەرۋايىتلار، ئاتاقلىق شائىر مۇزىكانت ھىلالى بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ قالۇندا تەڭدىشى يوق ئىدى. ئۇ قالۇننى شۇنداق ساز قىلادىكى ئۇ بار يەردە باشقىلارنى سازغا رىغبەتلەندۈرمەيتتى. شۇڭا ئۇ قالۇننىڭ ئالىمى، ھەممە چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ باش پېشۋاسى بولۇپ، ھەممە پەزىلەتلىرى بىلەن باشقىلارنى بېسىپ چۈشەتتى.

باشقا چالغۇ سازلاردا ئۇستا بولۇپ ئەمەس، مەزھەرئۇدى بۇ ئىككىسى ساز چالغۇچىلارنىڭ ئاساسلىقلىرى ئىدى. ئامما، قول ھەممىسى تولۇق سازەندە نامى بىلەن تونۇلغان.

ئۆتكۈر مۇتەپەككۇر، شائىر ئالىمى، داۋايىمۇ مەشھۇر مۇزىكىشۇناس، خوجە يۈسۈپ بۇرھانىدىن غولام مىرغازىلار مۇزىكا ئىلمىدە ئۆتكۈر مۇزىكىچى بولۇش سۈپىتى بىلەن كومپوزىتورلۇق ئەزەر دېيىشىدە ئەسەر ياراتقان. شۇ دەۋرلەردە چالغۇ سازلىرىدىن تەنبۇر، قالون، ساتار، راۋاپ، سۇناي، داپ، نەي قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

قىسقىسى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. كۆپ مىللەتلىك مەدەنىيىتىنىڭ گۈلزارى بولۇپ، ئۇ يەنىلا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مىراسلىرىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنى يېزىشتا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش رېئال ئەھمىيەتكە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇراجىئەتنامە

بېيجىڭدىكى بارلىق مىللەتپەرۋەر

ئۇيغۇر تىجارەتچىلەرگە :

مۇشۇ ئاينىڭ 29- كۈنى مەركىزى
مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا بېيجىڭدىكى
شىنجاڭلىقلارنىڭ 3- نۆۋەتلىك « تەڭرى-
تاغ كۇبوكى » نى تاللىشىش تەنھەرىكەت
بەسلىشى ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇ مۇسابىقىگە بېيجىڭدىكى ئالىي
مەكتەپ ۋە ئىدارە ئورگانلاردىن 10 كوماندا قاتنىشىدۇ . مۇسابىقە
پۇتبول ، ۋاسكىتبول ، ۋالىبول ، چېلىشىش ، خەلقارا شاھمات قاتار-
لىق تۈرلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ مۇسابىقىنىڭ مەقسىتى مىللىتى-
مىزنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ ، ئىز...
تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇش . بىراق ، بىز ئىقتىسادىي ئاساستا
تىڭ ئەمەس ، بۇجەھەتتە قىيىنچىلىق مەۋجۇت . شۇڭا ھەرقايسىلار-
نىڭ ياردەم قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز .

ھۆرمەت بىلەن :

3- نۆۋەتلىك « تەڭرىتاغ كۇبوكى » نى
تاللىشىش تەنھەرىكەت بەسلىشى تەشكىللەش
ھەيئىتى .

1990- يىل 4 -ئاينىڭ 18- كۈنى

18.04.1990

MÜRACAATNAME

Pekin'deki Milletperver Tüm Uygur Ticaret Erbabına ;

Bu yılın 29 Nisan günü Merkezi Milletler Enstitüsünde, Pekin'deki Doğu Türkistanlıların " 3.TANRIDAĞ KUPASI " Spor Musabakaları yapılacaktır.

Bu Musabakaya Pekin'deki tüm Yüksek Okul ve İdari Organlardan 10 takım katılacaktır. Musabakalar Futbol, Voleybol, Basketbol, Güreş ve evrensel Satranç dallarında yapılacaktır.

Bu Spor Musabakalarının Gayesi ; Milletimizin Medeniyet seviyesini yükselterek, Aziz Yurdumuzun(Doğu Türkistanımızın) gelişmesine katkıda bulunmaktır.

Ancak, bizler maddi yönden yeterli olmadığımızdan, bu konuda problemlerimiz mevcuttur.

Bu sebeple siz değerli Yurttaşlarımızın kıymetli yardımlarınızı bekleriz.

Hürmetlerimizle

" 3.TANRIDAĞ KUPASI "
Spor Musabakaları Organizasyon
Komitesi

تەشەببۇسنامە

پۈتۈن ساھە تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق «غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى — مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەستىقى بىلەن رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەت ئۇيغۇر ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە باغچىدىكى ئۆسمۈر-بالىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيا ئىلىم-پەن دۇنياسى، يېڭىلىق ۋە كەشپىياتلار دۇنياسى، پارتىيىمىز: «ئاساسىي مائارىپنى زور كۈچ بىلەن يۈكسەلدۈرۈپ، پۈتۈن مىللەتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرەيلى» دەپ چاقىرىق قىلدى. بالىلار ۋەتەننىڭ كەلگۈسى، مىللەتنىڭ ئۈمىدى، بالىلار ئەخلاقلىق، بىلىملىك، غايىلىك قىلىپ تەربىيىلەنسە مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى يۈكسىلىدۇ، كەلگۈسى پارلاق بولىدۇ. ئەگەر بالىلار دەۋرنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق ئىختىساس ئىگىلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەنمىسە ناداانلىقتا قالىدۇ، نامراتلىقتا قالىدۇ.

شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپى گەرچە خېلى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چەت ئەللەرنىڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىغا سېلىشتۇرغاندا بەكمۇ ئارقىدا قالدى. شۇڭا دۆلەت جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەلەرنىڭ مائارىپ ۋە بالىلار ئۈچۈن مەبلەغ ۋە كۈچ چىقىرىشىنى تەشەببۇس قىلماقتا.

«غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى تەييارلىق باسقۇچىدىكى ئىككى يىل ئىچىدىلا 46 مەيدان «غۇنچە مۇكاپاتى» مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۆسمۈر-بالىلار ئارىسىدا ئىلىم-پەنگە ئىنتىلىش ۋە يۈرۈش قىلىش دولقۇنىنى قوزغىۋەتتى. «غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۈچ ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان ئۆسمۈر-بالىلارنى ھەر خىل مەدەنىي پائالىيەتلەرگە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرىدۇ، يېتەكلەيدۇ، تەربىيىلەيدۇ.

جەمئىيىتىمىز ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن بوۋاق، ئۆز ئۆزى ئالدىغا مەبلەغ توپلاپ ئىگىلىك تىكلەپ (ئۆسمۈر-بالىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇپ) ئۇنىڭدىن كىرگەن كىرىمدىن پايدىلىنىپ ئۆسمۈر-بالىلار ئۈچۈن ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەمما ھازىر جەمئىيىتىمىزنىڭ ھېچقانداق ئىقتىسادىي ئاساسى يوق. شۇڭا بارلىق ئىدارە-ئورگان، زاۋۇت-كان، كارخانا، شىركەتلەرنىڭ ۋە ھەر ساھەدىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشىنى، ئۆسۈمسىز پۇل قەرز بېرىشىنى مۇراجەت قىلىمىز.

مۇسۇلمان سودا-تىجارەتچىلەرنىڭ ھۆشرە-زاكاتلىرىنى ئۆسمۈر-بالىلار ئۈچۈن جەمئىيىتىمىزگە تاپشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىمىز. پۇل ئىئانە قىلغۇچىلار ۋە قەرز بەرگۈچىلەرنىڭ مۇۋاپىق پىكىر-تەلەپلىرىنى ئورۇنلايمىز.

ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بەختى ئۈچۈن ياردەم قولىنى سۇنغان مەرىپەت سۆيەر كىشىلەرگە سەبىي بالىلار نامىدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق «غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى

1988 - يىلى 5 - [illegible]

ئادرېس: «شىنجاڭ ئۆسمۈرلىرى» گېزىتى ئىشخانىسى (ئۈرۈمچى قۇرۇلۇش [illegible] 9 - نومۇر)

ھېساب ئاچقان بانكا: ئۈرۈمچى شىمالىي شىنخۇا يولى تارماق بانكا ھېسابات نومۇرى: 2 — 46

مىڭ ئۆي بالادىسى

لۈكچۈن (ياسنوۋ دولقۇن) جىلىدىن بېرى ئىجات قىلىپ كەلگەن شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ «تاشتىكى گۈل»، «چىغىر يوللار» ۋە «ھايات تولغىنىشى» ناملىق شېئىرى توپلاملىرى كەڭ كىتاپخانلارنىڭ سەممىي ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆيۈملۈك ئەسەرلىرىگە ئايلاندى. بىز بۇ ساندا شائىرنىڭ كىتاۋىغا كىرگەن ئەسەرلىرىدىن ھاۋالە قىلدۇق.

ئىسمىدە «مىڭ ئۆي»گە كىرىپ قالغىنىم،
«مىڭ ئۆيدە» بوۋامنى كۆرۈپ قالغىنىم،
سادده ۋە بىتىنىم گودەكلىگىمدە،
بۇ خىلۋەت ماكاننى سۆيۈپ قالغىنىم.
ئېسىمدە: موتىۋەر ناملار سىزىلگەن،
«مىڭ ئۆيدەك» قەدىمىي ناملار سىزىلگەن.
تارىخنى كۆتۈرۈپ ئىز ئۆتىشىسىدە،
زىلىلارلى قىرىتقان جاللار سىزىلگەن.
ئەي نەققاش قولىدىن بىزەلگەن دىيار،
سېنىڭدە نېمە خىسلەت، نېمە پەزىلەت بار؟ —
دېدىم مەن تاملاردىن كۆزۈم ئالماستىن، —
ساڭا دەرت ھەمرامۇ ياكى ئىپتىخار؟!
ئەنە ئۇ ساز چېلىپ، كۈي كۈيلىگەن قىز،
قاراڭغۇ زۇلمەتتە چاقنىغان يۇلتۇز —
مىسالى جىملىقتا سادىق ئۇراتتى.
ئۇ كۈيلەر، بىراقتا ئاڭلانماتتى سۆز.
كۆزىدا سۇ ئېلىپ ژۇرگەن ئۇ جۇگان.
كۆزىنى ئۈزمەستىن قارارمەن تامان.
بەزىمنى قىزىتىپ يەنە بىر تامدا
كەيپىنى سۈرەتتى نەكەبۇر خاقان.
ئالدىمدا نامايان بولدى مەرمەر تاش،
مەرمەر تاش ئۈستىگە گۈل چېكەر نەققاش.
ئۆزىنى بېسىپتۇ ئازۇك ئۇلچەلەر،
بىلمىدىم، تەرمىكىن ئۇ ياكى كۆز ياش.
مەن ئۇڭا تىز چوكۈپ، قىلغاندەك تاۋاپ،
ئۇزاق-ئۇزاقچە قالغاندىم قاراپ.
— مەنسۇپسەن قاي دەۋىر، قايسى خەلققە؟ —
دېدىم مەن تەلمۈرۈپ، كۈتۈپ بىر جاۋاپ.
شۇ چاغدا موجىزە ئېچىلدى بىردىن،
ئوتمۇشكە سېخى ئۇر چېچىلدى بىردىن.
جانلىنىپ، سوزىنى باشلىدى نەققاش.
ئادىكى ئۇگۈتلەر پىشلىدى بىردىن:
«ئەي ئوغلان، ئۇيغۇر دەپ قېدىم ئېتىم بار،
سوزلەشكە ئەرزىيدۇ: كۆپ ھېكمىتىم بار.
قېنىمدىن تورەلگەن پۇشتۇم سەن ئوزەڭ،
ۋاپادار پەرزەنتكە ھەم ھىممىتىم بار.
قوش دەريا ئىتىگىن ژۇغان گۆزەل يەر،
پامىردىن، تىيانشان، ئالتايغا تەدەر.
مىڭ ژىلدىن ماكانىم بوپ كەلگىنى راس،
ژۇتۇڭنى سورىماق بولساڭ سەن ئەگەر.
شۇ ۋەتەن بىرلەرلى ئۇغۇپ ئوستەردى،
جەڭلەردە يېڭىلمەس غەيرەت-كۈچ بەردى.
ئۇيۇش،ادەپ، ئۇيغۇر دەپ ئات قويدى بىزگە،
داڭقىمنى يۇر قىلىپ كۆككە كوتەردى.
شان بولۇپ بەرمىگەن بىزگە باشقىلار،
ئاسماندىن ياغمىغان ئالتۇن چاشقىلار.
ۋەتەنگە نام بەردۇق ئۇيغۇرىيە، دەپ،
ئىشەندۇق ئەقىدە ۋە ئۇيۇشقىلا.
بىر چىغدىم يەر ئۈچۈن بولۇپ بىر قالقان،
باسقۇنچى ياۋلارلى ئەيلىدۇق تالقان،
يەر تىلەش ئەزەلدىن يات بۇ ئەۋلاتقا،
شۇ خىسلەت بوۋامدىن مىراس بوپ قالغان.
بىز ئېدۇق زىپەكنى بەرگەن جاھانغا،
«زىپەك يول» ئاچقان ھەم مەشرىق تامانغا.
چوشەن: شان-شوھرەتنىڭ «لېگى» كوپتۇر،
شېرىكلەر كوپەيدى بۇ شەرەپ-شانغا.
بۇ ئەلدە ھەر تاشنىڭ ئوز تارىخى بار،
بۇ ئەلدە ھەر تاغنىڭ چەك ۋارىقى بار.
كىملىكنىڭ سورىسا ئەجنە بىلەردىن،
ژۇتۇڭنىڭ يەتكىدەك ئوز سىياۋىشى بار.
بۇ ئەلدە ئېچىلغان لالە ئاق ئېدى،
بۇ شۇلداق خىسلەتلىك بىر تۇپراق ئېدى.
جەڭلەردە قان رەڭگى كوچتى گۈللەرگە،
شۇ گۈللەر جاللاردىن ئىزىزراق ئېدى.
ئۇلۇتۇپ ئالەمنى، ئوغلۇم سەن، بىردەم،
مېنىڭ ھېكايەمگە بولساڭدىڭ ھەمدەم.
ئېچىلاتتى بۇلدا سېھىرلىق دۇنيا —
ئەسىر قىپ بىردىنلا شاتلىق بىلەن غەم.
شاتلىقنىڭ-ئەسلىگىنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى،
مەڭگۈلۈك كەشىپ ئەتكەن-ئىجاتكارلىقى.
غەملىرىنىڭ-ئالدامچى ئەلەي ئارقىدىن
ئېنىگەن بەختىنىڭ بىقارارلىقى.
شاتلىقنىڭ-تارىختا قولۇڭ بار سېنىڭ،
بۇ ئەلدە ژىقىلماس ھۇلۇڭ بار سېنىڭ،
ئادىشىپ، ئەمتىرەپ قالساڭمۇ ئۇندە،
مەنزىلگە ئېپ بارار يولۇڭ بار سېنىڭ.
غەملىرىنىڭ-ئۇزاقنى كورمەس كوزلىرىڭ،
قىتنەلەر باغرىغا يەتمەس سوزلىرىڭ.
ھودىقۇپ، ئەمتىرەپ قالدىم مەن شۇ چاغ،
ئالدىمدا ياڭغاندەك بولدى ئۇر چىراق.
«مىڭ ئۆيىنى» بىر چىددى سوكۇنات باستى،
تارىخ ئوز پەرزەنتىدىن قىلغاندا سوراق،
پىتىنىپ سوزلەشكە بارماتتى تىلىم،
جىمجىتلىق قەھرىدىن باغرىم مىڭ تىلىم.
يەنە ئۇن ئاڭلاندى مىسلى بارغاندەك.
— ئاڭلا، ئەي پەرزەندىم، ئاڭلا، قېرىنداش،
قەلبىڭنىڭ ئەينىگى كوزلەردىكى ياش.
بولدى، قوي، ئورتەنمە، قىرىق سال ئەندى،
بۇۋىلار ھوكمىگە، دەتتى شۇ نەققاش.
— جىڭ سەيياھ ئەمەستۇر يېرىم يول باسقان،
مەرت ئوۋچى ئەمەستۇر تاغلاردىن قاچقان.
كۆرەشسىز سەۋرىنىڭ ھەمرايى قۇللۇق،
كۆرەشچى بەختكە كەڭ قۇچاق ئاچقان.
ۋاپاسىز مۇھەببەت — ژىتىم مۇھەببەت،
ژىتىم مۇھەببەتنىڭ ئوزىدۇر چوڭ دەرت.
سەن سويۇپ، ئۇ سېنى سويمىسە ئەگەر،
ساختا كۈلكىسىدىن كوتمە ھېچ شەپقەت.
سويسەڭ، چىن ئاشىق بوپ سوي بۇ دىيارنى،
جا ئاشىق مىسالى ئالدىما يارنى.
بىل، ئىشق سەۋداسى قىلىچىن قايرىپ،
ئوتىدا ئورتەيدۇ ئولۇمنى-دارنى.
قاچمساڭ يېرىم بەخت، يېرىم ھەسرەتتىن،
يە يېرىم غەزەپتىن، يېرىم نەپرەتتىن،
ئەلىيڭ، كوڭلۇڭمۇ بولمايدۇ پۈتۈن،

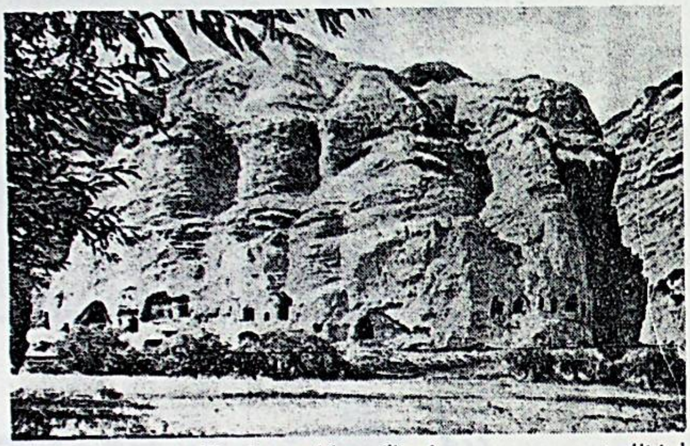

* * *

سۈرەتتە: كۈچاردىكى «مىڭ ئۆيلەر»دىن بىر كۆرۈنۈش.

* * *

شۇ سەۋەپ ئوز ژۇتتا ياتسىراپ، ئالىپ،
سولاشقان گۈل كەبى غەمكىن ئوزلىرىڭ.
ياتلار بۇلاپ-تالاپ شان-شوھرىتىڭنى،
قانچە رەت ئوچەرمەك بولدى ئېتىڭنى.
كوز ئىكىپ سەددىچىن يوچۇقلىرىدىن،
ئاتتى ئوق چېنىشىپ زور قامىتىڭنى.
ئۇيۇلدى كوزلىرىم، ژۇلۇندى چاشلار،
قىزلارنىڭ ئۈزىدە قېپ قالدى ياشلار.
غەيرى مۇزېيلاردا سېنىڭ ئەۋزادىڭ
پارچە-پارچە بولدى تاران-تاراجدا.
ئوتتۇم قانچە دەۋىر بورانلىرىدىن،
قانچە سېھىرگەرلىك داۋانلىرىدىن.
قولۇمنى كەسسىمۇ، قەلبىمنى ئامان
ساقلىدىم چەتلەرنىڭ قاراملىرىدىن.
ئالتۇن نەقىشلەرنى ئالىغان جاناپ،
ئالتۇن بوسۇغىنى يالىغان جاناپ.
بىرىدۇ، دەتتىم مەن كەلگەندە بىر كۈن،
داۋاگەر ئەۋلادىم ئالدىدا جاۋاپ.
پارلاق ئىستىقبالنى سويەتتىم، ئوغلۇم،
شۇ ئۈمۈت بولمىسا ئولەتتىم، ئوغلۇم.
بېۋاپا زىلىلارلى ساناپ، موكچۇيۇپ،
ئەنە كۈلكەم بىلەن كۆلەتتىم، ئوغلۇم.
بىردىن پەيدا بولدۇڭ بۇ خاۋەت جايدا،
چوچۇپ ئوزرىسەئىمۇ، قان يوق چىرايدا.
كىملەر كىشەنلىگەن جاسارىتىڭنى،
ئاناڭدىن يالداما قىلىچىڭ قايدا؟
كىملەر كىيگۈزۈشتى بۇ كوك چاپاننى،
كىملەر قولتۇغۇڭغا سالدى چاپاننى؟!
تارىمنىڭ بويىدىن تەرگەن گۈل قېنى،
كىملەر ماراپ ژۇرەر سېنىڭ سايەڭنى؟!
كىملەر يېتىلتىپ ئادان ئىشەككە،
بۇلچە ئۇكتىشىپ قويدى يېتەككە.
قېنى ۋاپادارىڭ، قېنى دوستلىرىڭ،
نە ئۈچۈن ژۇتۇڭنى كېزىسەن يەككە؟!
ۋە خالاس بولمايسەن شۇم پالاكەتتىن.
گوروگە قويۇلغان ئەركىنلىك، شاتلىق،
ياكى غايىپتىنلا كەلگەن ئازاتلىق
ئەجرىڭگە پەرۋاز قىپ ئۇچماقچىمۇ سەن؟
بۇ پەرۋاز ھېچ قاچان بولماس قاناتلىق.
تارىخنىڭ بوينۇڭغا ئاسمايدۇ تۇمار،
ھەر ژىلنىڭ، ھەر كىمنىڭ ئوز تارىخى بار.
ئۇز ئورسەڭ ئوتمۇشنىڭ ساۋاقلىرىدىن
يۈكۈنۈڭ، ئەتەڭمۇ تاپمايدۇ قارار.
ئەيپكار گودەكتەك توكۈپ پىشمەنى
تۇردۇم مەن ئەۋزادقا ئېگىپ بېشىمنى.
شۇ سوزلەر ئېسىمگە سالدى ئۆتتۈمۈتۈت
ئوزەمنىڭ كىملىگى ۋە كەچمىشىمنى.
ئوتتى ژىل، قانچە ئون ژىللار ئوتۇشتى،
شۇ سوزلەر ئالدىمغا دۆرلار توكۇشتى.
«مىڭ ئۆيلەر»، مىڭ ژىللار سوراقچىلىرى
مىسالى مېنىڭدىن جاۋاپ كۈتۈشتى.
ئوزەمنىڭ ئېلىمدە جاۋاپ تاپالماي،
دىلدىكى سوزۇمنى كۈيگە قاتالماي،
ئېنىگەن تەلەينى ئىزدىدىم-كەتتىم،
بۇ خەستە كوڭلۇمنى بەزلەپ، ياپالماي.
دوستۇمنىڭ بەختىگە بۇگۈن شېرىكمەن،
دوستۇمنىڭ مېھرىدىن بەھرى ئېپ، تىرىكمەن.
دەۋرىمنىڭ ژۇكىنى ئارتقىن، قېرىنداش،
مۇكچەيگەن قەددىمنى رۇسلىدىم-تىكمەن.
ئاۋازىم جاراڭلىق، قىتنەلەر ئاڭلار،
ئەۋزادىم قىسمىتى ئۇندا جاراڭلار.
قۇلاق سال، كۈيۈمدە مۇجەسسەم تارىخ،
«مىڭ ئۆيلەر» ئۈستىدە ئاتقۇسى تاڭلار.
بۇ-ئۈمۈت ئاخشىسى، ئىلتىجا ئەمەس،
ئۇ ئەتۇر قۇيۇندا ئوچمەس، كومۇلمەس.
«مىڭ ئۆينىڭ» ساداسى بوغۇلماس ئەسلا،
«مىڭ ئۆيىنى» ياراتقان خەلق ھېچ ئولمەس.

تېھىر ھەيتى

تەھرىراتنىڭ ئادرېسى: 480091، ئالمۇتا شەھىرى، فۇرمانوۋ كوچىسى، 88. تېلېفونلار: 62-43-85، 62-60-82. گېزىت-ژۇرنال نەشرىياتىدا نەشر قىلىندى. ئىندېكس 72877

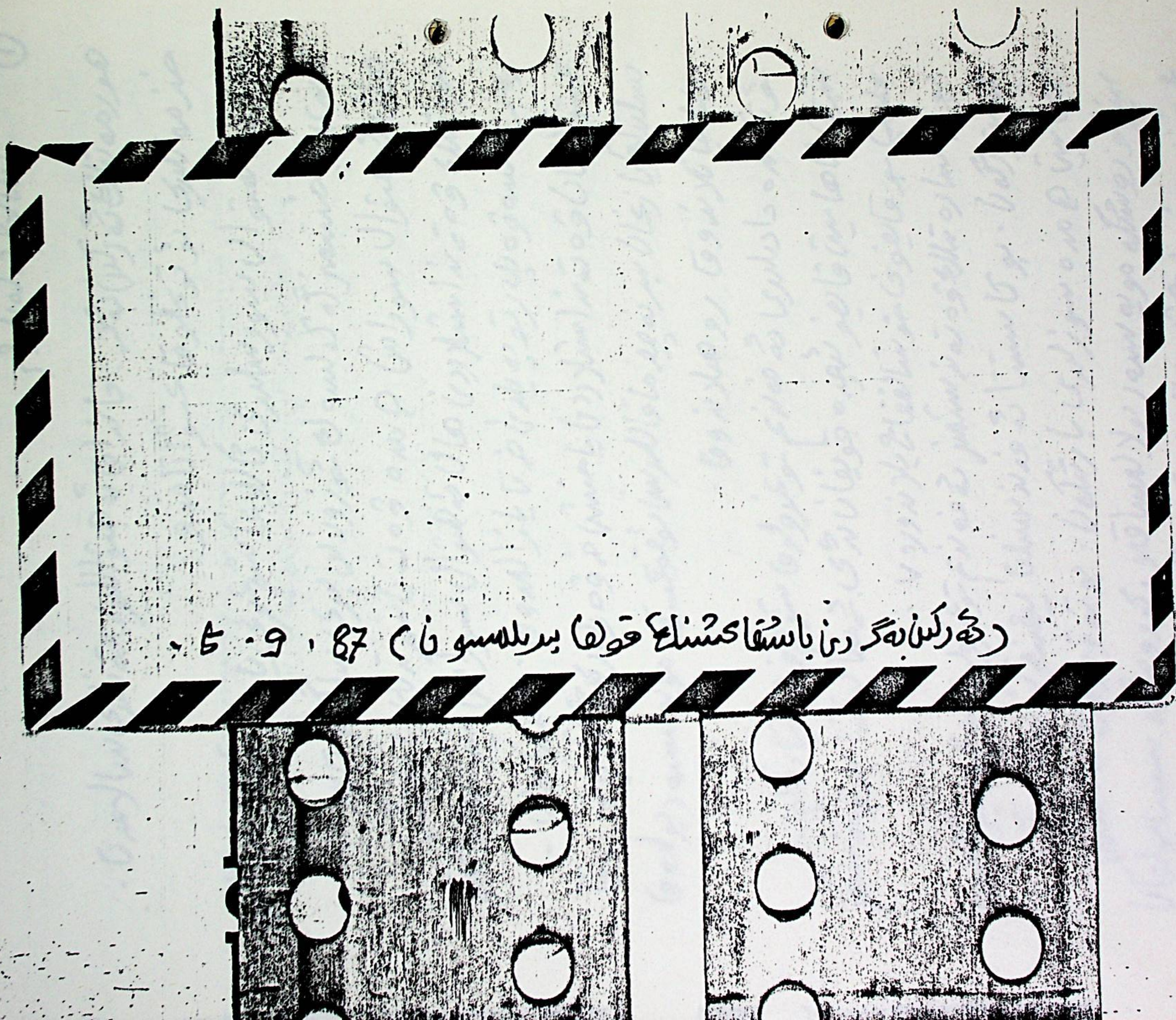

(دەرکێشانەوەی دنیا باسناکەشێکی قوڕی بیربلاسونا) 87 ، 9 ، 5

① سالامەتلىك يولى .

ھۆرمەتلىك ئەزىزلىرىم . قانداق ئەھۋاللىرىڭىز تەنلىرىڭىز سالامەتمۇ .
خىزمەتلىرىڭىز ئوقۇتۇشلىرىڭىز ئوبدان ئۆتۈۋاتامدۇ .
بىزدىكى ئەھۋال سىزلەرنىڭ تىلىگىنىڭىزدەك شۇ تەرىقىدە يامان ئەمەس ئۆتۈۋاتىمىز
كۈندە مەكتەپتە كەلسە لېكىن ئۆز ۋەزىپىسى بىلەن تاپشۇرۇپ بېرىپ .
ھال ئەھۋال سورىشىش جەھەتتە ئورۇنسىز بولۇپ قالدىڭىز .
شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلارنى ھال ئەھۋال سورىشىش يېتەرلىك بولسا ئىدى
يېزىشقا ۋاقتىمىز بولمىدى تاپالمىدۇق . كەچۈرۈڭلار .
ئۆتكەن قېتىم ئىشلارنى ياخشى قىلىپ ئۆز ئىشلىرىمىزنى ئىشلەپ تۇردۇق
بىزنىڭ ياشلار بىرلىكتە ئاتا ئانىلىرىنى ئوقۇتۇشتا مۇنەۋۋەر بولدۇق
ھايات ياشاۋاتىمىز ۋە ئىشلەۋاتىمىز .
ئۆتكەن دادىلىرى ئىچىدە تۇغۇلۇپ شۇ چاغدا ئۆز ئىشلىرى .
بىزنىڭ ئانا ھاياتىمىز قانداق ئۆتىدۇ دېگەن تىلەكنى ئىزدەپ يېتىپ بىز ئۆتكەن
ئىشلىرىمىز ياخشى خوشاللىق بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ .
بىز ساغلام ئۆتۈشىمىز ئۈچۈن ئۆزىمىز تۇغۇلۇپ بىرگە ئۆسۈپ كەلگەن
يۇرتىمىزغا . بۇ قېتىم ئۆتكەن يىلى يېقىنقى زامانلاردىكى
قىياپىتى ھەممە سۆزلىرىمىز بار ئىكەن . بۇ تەرەپتە ئۆز ئىشىمىزنى
بىز كۆرۈشكەن ۋاقىتتا بولىدۇ . كۆرۈشكەندە ئىشلىرىمىز
ئۆز ئىشلىرىمىزنى ياخشى ئىشلەپ ھاياتتا خوشال بولدۇق .

ئۈچ پەرزەنتىمنىلا ھايات ئېلىپ قالالىدىم . ھەممە ھەيلىسو خەتتە ئۇچۇرنى
ھەممە ئۇچۇرنى باشقا جايلارغا تارقاتقانلىقىنى ئېيتىپ ئەللەرگە ئۇچۇرنى ئۇچۇر
تارقاتتى . ئۇچۇر ئىسمىزگە ئۇچۇرنى قوبۇل قىلدى .
شۇ كۈنلەردىن كېيىنلا باشقا پەرزەنتىم تۇغۇلغان سۈرىيە يابورىگا .
خەتتە ئۇششۇشقا كۆپ سالامەتلىكىمىز ، بۇ ھەقتە تىلىمىزنىڭ تەكشۈرۈلسە
كۆپ جۇرىسەنىڭ بولغانلىقى بولىدۇ دېگەن .
ئۈچىنچى قوچقار سالاپەت قەمەتلىك ئۇقتىسادىي تالانلىق . يېقىن يىل
ئىچىدە شەھەر بولغانلىقىنى يەرلىك ئىشلار تەكشۈرۈلگەن تۈزىتىش
قىلىدىغانلىقىنى يازما قىلىپ ئىشلارنى سالاپەت قوچقار -
مەن سىزگە ئەتتە ئاشلارنىڭ قوچقار سېرى بولۇشى جاسا
كەلگۈسىدا شەكىللەنگەن ئۇچۇرنى پايدىسى بولىدۇ .
ھەممە بۇ ئىشلارغا ھەر بىرلىرىنىڭ دىققىتى ئىشۋارى قوزغىلىپ
سىيەر جاھانە تەدبىرلەر تەكشۈرۈلسە يامان بولغان ئىشلارنىڭ
ھەممىنى تەكشۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك بولىدۇ .
١- بارلىق ھاللاردا قوللىنىپ جاھانە جىنايەتلىسا بولۇپمۇ ھەممە
ھەجى قىلىشقا تۇغقانلىرى بىلەن ئىشقا رەسمىي قىلغان يۇرتىمىزنى
ئىقتىسادىي پايدىلانسا ، بولۇپمۇ ھەممە مەملىكەتكە تارقاتقانلىقى .
ھەممە خەلقىمىزنى ئۇيغۇتىدىغان ، روھلاندۇرىدىغان ماقالىلەر
تەكشۈرۈلسە . مەملىكەتتە بولغان خەۋەرلەردىن ، بولۇپمۇ
ھەممىسى ئىلغارلىقنى قوبۇل قىلغان خەۋەرلەر ، تېزدىن دۇنيانىڭ ھەممىگە
ئۇقتۇرۇلسا ، جانلىق ھەرىكەتلەر ئىشلىتىلسە .

چەتئەللەردىكى دىيوسپورلارنىڭ بەزىگە ئاخىر ۋە رلىرىدىكى ئىچكى تەشكىلاتىمىز ۋە مەشھۇر ئىتتىپاقلارنىڭ
لىدىرى دا تاماشىسى بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چەتئەللەردىكى ۋەتەنداشلىرى
بىلەن ئەسلىدىكى ھايىتى كۆپلىگەن ئىچكى تەلەپلەرنى بارلىقىنى. تاماشىسى
قىلغان ھەم جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىدىئالىستىك خەلقئارا ئاشكارا قىلىش
سىياسىتىنى ئىلغان. بولۇپمۇ ئىچكى تاھالەتنى ھاياجانلاندۇرۇپ.
85-يىلىدىن باشلاپ مەملىكىتىمىزدە بولغان ئوقۇغۇچىلار نامايىشىدا چەتئەللەردىكى
ۋەتەنداشلىرىمىز قوللىدى. ماقالىلەر يېزىلىپ خەۋەرلەرنى ئوقۇلدى.
ئەمما بىز كۆرگەن ئىشلەر جىلۋە ھېلىقى قاندا ياخشى نەتىجىلەر بەرگەندى
بولسا ۋەقەلەر بولغاندا ئىسمى ئاتىلىپ ۋەتەنداشلىرىمىزنىڭ.
جەمئىيەتكە بولغان تەسىرى زور ياخشى نەتىجىلەر بەرمەكتە.
مەملىكىتىمىزدە قىلىنغان داۋا ئىشلىرىمىزنىڭ ياخشى
نەتىجىلىرى، ئۆز خەۋەرلىرىدە مال قىلىپ تىزدى يېتەكچىلىكتە.
مەسىلە. بىزنىڭ داۋايىمىز دۇنيا بىرلەشكەن دۆلەتلەر
تەشكىلاتى ئارقىلىق ئاممىۋى تەرەققىياتلىرىدا دەپ مەن. مىسالى
بىر ياش زامانىسىدىن ئارىلاپ قالسا. خەۋەرلىرى ئوقۇپ تاھايىتى زور
بولغان تەسىر. ھەم تاسادىپى مەدەنىيەت بولدى.
2- ھازىر ھۆكۈمەت ئىچكى ۋە چەتئەللەردىكى ۋەتەنداشلارنىڭ ئىچكى
سودا قىلىشقا يول قويدى. بىز مۇشۇ ۋەتەنداشلارنىڭ يول تېپىپ پايدا
يۇرۇشىدا ۋەتەن مىللەت داۋا ئىشلىرىمىزغا پايدىسى تەگسە
دەپ ئويلىماقتىمىز. ئەگەر بۇ يول قويۇلسا چەتئەللەردىكى ئۇلار بىلەن
بىرلىشىپ سودىنى راۋاجلاندۇرۇش. پايدىسى زور بولىدۇ.
مۇشۇ مەقسەتتە يولغا قويۇش لازىم.

بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزچە، ھۆكۈمەتنىڭ بۇ يولدا قويۇۋاتقان بىرىنچى قەدىمى.
بەرگەنلىكى ئىجابىي بولماستىن، تۆرەتەڭداشلىرىمىزنى چەتئەلداش
ئۆچۈرۈۋاتقانلىقى ياكى بىرلىكتە ئىشلىتىپ پارچىلاپ يوقىتىش.
ھەم بۇ سودىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى ھەممىسى ئۆزىگە ئېلىپ كەتكەچكە ئۇلار
بۇ يەردىن بىرلىكتە ماللارنى سېتىپ چىقىرالمايدۇ.
بۇ مەملىكەتكە ئىشلىتىلگەن. ئۇلار يېڭى پاتقاق. يار يۇرت
يانچىلىق ... ئىشلەپچىقىرىش بويىچە ماللىرىمىز. بۇ جاي ماللىرىنى سېتىپ
چىقارغان. شۇ دەرىجىدە تارتىۋالغان، كەمبەغەل سادىدە ئۆز
قېرىنداشلىرىمىز. ھەم بۇ يەردە بىز ماللار ئالماقچى قىلسا تەكە
سېتىلىپ، ئىقتىسادى تەڭسىز بولغان چەتئەللىكلەر ئىشلىتىۋاتىدۇ.
ھۆكۈمەتنىڭ تۇتقان مەقسىدى تۆرەتەڭداشلارنىڭ كۆپىنچە سودىسىدىن
چەتلەپ، تۆرەتەڭ مىللەتنى داۋاسى ئىشلەتمەي، ئۇنى ئۆزىنىڭ سالماقچى
بولغان سودىغا، تۆرەتەڭداشلىرىمىز ئىشلەتمەي سودىسىنى ئۆزى قولغا.
تۆرەتەڭ مىللەتكە ياردەم بولغان ئىش چەكلەنگەن بولۇشى كېرەك.
چۈنكى ھۆكۈمەتنىڭ مەنپەئەتى بىلەن ئىشلىرى قايتۇرۇۋاتىدۇ.
ھۆكۈمەتنىڭ مەقسىدى ئۇنىڭغا قارشى بىلەن ئۆزىمىزنى بوشاتمايلى.
بىز چەتئەللىكلەرگە قاراپ تۆرەتەڭداشلىرىمىزنى ئىشلەتمىسەك ئۆچۈپ كېتىدىغان
بولغاچقا مەسىلە تۆرەتەڭ ئۆچۈرۈشكە ياردەم بېرىشكە تەييار. تۆرەتەڭ
ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى ئىشلىتىلمەيدۇ. لېكىن بىزنى سودىدا ئىشلىتىلمەي قالغان
نەرسىلەر. مەملىكەتتىكى ئىشلارنى بولۇپ كەتتى. ھۆكۈمەت ياخشى تەكلىپ.

خەلققا بېرى بولۇپ بېرىشتۇ ... دېگەندەك دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ،
ئۆتكەن سۆزلىرىنى قىلغان. بۇ سۆزلەرگە ئىشەنسەك، مەملىكىتىمىزنىڭ.
سىنە ئۆتكەنلەرنى كۆرۈۋاتقانلىقىمىز. خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئانا قېرىنداشلىرىنىڭ.
سىنە جازالىرىنى تارتىۋاتقانلىقىنى بىلەمدۇ؟ ياكى بىلىشنى خالىمامدۇ؟
ئۇلارنىڭ جاپالىق قىسمەتلىرىنى قىلىشىۋاتقانلىقىنى. مەملىكىتىمىزدىكى.
خەلقىمىزنىڭ ھەققى بولغان، مول تەبىئىي بايلىقلار، مول ھوقۇقلىرى.
تىجى: كۆزىمىزلەرنى جەنتتا سوۋېت. ستەتلىنىشلەرنى. ئەمگەكچىلەردە.
تۈگىدى. ھازىرقى چاغلاردا. ماشىنا. ھېچنېمە ئىدىيەلەرنى ئىدا.
تولۇقسىز ئۆسمىز بولالمايدىغانلىقىنى بىلەمدۇ.
جېنى بىلەن قىلغان ئادەملىرى ئاشلىرىمىزنىڭ قالدۇرۇشقا ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقى
بېسىۋاتقانلىقىنى ئۇ جەمئىي قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۇلار بىلەمدۇ.
جەننەت. شەھىد مۇجاھىتلەر قالغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ مالىنى
تەلەپ قىلىپ قول سۇنۇپ يىغلاشلىرىنى. بىزنىڭ ئۈچۈن.
ياشلارنى ئالدىنىدا تەلمۈرۈپ تۇرغان كۆزلىرىنى كۆرەمدۇ.
بۇنداق سۆزلەرگە زادى قانداق قوشۇلغىنىمىز دېمەكچى بولسۇن.
ئۇلار شۇنچىلىك مەنىسى يوقلۇقى. قوشۇلمىغانلارغا مەنىسىنى
ئۇقتۇرغان.
بۇنداق تىجارەتچىلەرنى ھۆكۈمەت ھەر زامان قانداق قارشى ئالىدۇ.
ھەم ياردەم بېرىدۇ.
چۈنكى بۇلار ھۆكۈمەتكە ئۆزىنى ئېلىپ بەرسە تەشۋىقات قىلىدۇ،
قېرىنداشلىرىمىزنى داۋاملىق خالىغانچە بېسىپ سالالايدۇ.

جەڭگاھلاردا ۋە روسىيە مۇھاجىرەتتە بولسىمۇ

3- ھۆكۈمەتنىڭ جۇڭگولۇقلارنى قوغدىشى بىزنى تىجارەت ئىجازەتلىرى بولۇپ.
قالماستىن يا نافىلە بىلەن سىناتقا ئانامولار دۇردۇنبار. بولار
ھۆكۈمەتنىڭ قالغانلارغا ئېرىلىق سىۋىرلىك جەننەت ئىسمى. يانى قالغانلار
ئاتىلارنىڭ ئاسۇنى تۈگەتكەن يۇرتلارغا ... شاۋغەت ...
دىن تۇغۇلغان موھىم ئىشلارنى تىكلىدى. خەلقىمىزنىڭ بولدى.
قالغان ئۆز يۇرتىدا سېرىق ئاھايىتى ياماش بولۇشىدۇر. بولار
كىشىلەرگە. ... ئېيىتقان سىرتتا. تەزە ئادەت تىلىدا. ئامىن.
ئوقۇيدىغان ياتسا ... قالسام. دېگەن ئىگىلار قالغان.
... باتۇر ... باشقا تەرەپ قالدۇرغان ھېچنەرسە.
يوقتۇر. بۇ مۇلازىم بۇ تۈرتە نەتىجىسى كىمنىڭ ئىشىكى ئامىن.
ئۇتۇقتا. خەلقىمىزنىڭ ئۆز دىنى ئۆزگىچە تىلىغا تەشۋىق
قىلىشىغا بولمايدىغانلىقى، ئۇنى يوقۇتۇش ئۈچۈن مۇھاجىرەتتە
دىن بىلەن شۇغۇللىنىش. نامازغا قاتنىشىش بولمايدىغانلىقى
ئۈچۈن ھەممىسى ... ھەرىكەت. ... كىشىلەرنى
ھەممە زىيالىي ئوقۇغۇچىلارنى پارتىيىگە قوبۇل قىلدى ۋە
بۇ كىشىلەرنى ئۆز دىنىدىن ... قىلغانلىقى بولۇپ
كوممۇنىست پارتىيە ئەزالىرى دىنغا ئىشەنگەن قاتنىشىشقا بولمايدىغانلىقى
... ئىشىدۇ.
ھەممە يەردە ... بولۇپ ... بالىلارنى
... ئوقۇتۇپ ئۆز دىنىنى ... ئۆزىنى ...

بەڵام یەکانگی بۆ موکلاملا دەکەوێتە هەمیشە بەستر نیشتمانە؟
بۆیەداوا موکەلەم مە سەعەلە زگە نشتوار بیر ستشلدرینا نوێ بکەن

٤- مەسەلەی زیارەتی گەلانی تەوە تەنیا شتلبدر بەستر نیشتمانە
تۆمەتبار بانگ، چوسکۆتلوە . تەختەگەتە نابەرستن تەرمینا قاقفوچلادمو
مەوجبورتا . کچوردو دەگەی زنا کێن مەملکستر بانگە هەتوالنا گوروپ .
تۆمەتبار نکە نا . توە بیر بانگ داوای بەر تۆگراسا شن تکەنا .
هەموو هوقوعکە مەنە دەسە شولدر بانگ قوللا تکەنا هەم بولادر
ناهاتیمو کۆبیونی کێستو بجلارێ تەنە قاقفولی بولسون مەملکەتەو
یاماناکە مەس بولوبی قاستو . تیچە شوکرێ قلمانی ادزیم توختاید و.
دتکەن . خەلەقمبز بانگ وەتە ناوە نوزە رکنلگسنا قوتغا تلکش تازرو.
تۆمەتکی زستاگە بلدرتا قلقانا . بوێناگاگە بلەو دەل هوکومەتانگ
کوتلانگە بلیدی هەم . زلەقمنزە چونا توقاسو سەیکەندەلێ .
یامانا زەوال نو نیاید و .
٥- هەموو تەحلیلشەن هوکومەتا تورکیەدە توروشلوقە گونسونلێ .
بیرشو بەستا شتامیولدا هەوقیانا . ئەلەتەتە . داوا شتلبدرلالر
٦- هاملانگ شتلسری بلەن نودربلەن گوروشو شکە توختری تحلەو
هەمملیری یاضش بلتسلا بە ملەتا شوێداکی دەزیل مەللەتەکانی.
دونیادا . " تبلی زیەکتن زومشاناک . دیلی زلادزن زەهەر ریلێ "
دتکەن نامی بار . تۆلارتۆز مەضتکە بیتکسا دەچونا هاتیتا
زسرلاقتا کوزلە یەو . هەرضل هلی مکسری مسوچی قەستلەرنگا .
قەولوتوشتن یانخاید و . صیدایلیق زومشانا مسوقلەر صیدایلیق
تەحلیلا . کا تنا زیاچەتا . تەوسوئا سالا دملاردی باشلاید و .

ئۆلكىلەرگە خاھىشىمىز ۋە تەقەززا قىلىش جەھەتىدىن ئازراق تەسىرى تۇرۇۋاتىدۇ.
ئۆتكۈزۈپ قالسىز. ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ھەقىقەتتە قايسى. قانداق
تاپشۇرۇق قوللىنىش لازىم ھەممىلىرى بىرىگە دە بولۇپ بىر سىياسەت
بەلگىلەپ مۇشۇ بەلگىلەشكە بويىچە ھەقىقەت قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.
ھەم ئۆلكىلەر بىلەن ئارا ئۆز ئارا بولغان ئىشلىرىمىز ئۆز ئۆزىنى بىلىشنى
ھەم ئۆلكىلەرگە ئۆتۈشۈنۈشنى ئۆلكىلەرنى تاقابىل تۇرۇشنى لازىم
تاپشۇرۇق ئاقسا قايسى تۇرۇپ. قانداق مەسىلىلەر ئۈچۈن
ئۆلكىلەر بىلەن بىرگە بولۇشقا توغرى كەلدى. خۇلاسە شۇنى بولدى
بۇ تارىخلار خاتىرىگە ئالىنى مەكتەپنى ھايات پاسىمىنى بولدى
چۈنكى بۇ ھەللەرنى شۇنداق پايدىسىنى تولىمۇ تەڭلىدى. خالىغان.
قايسىسى ئالغان نەرسىلەرنى ئۆتە ۋە چەتئەلدە ۋە شەھەر.
بارچە ھەممىسى مۇھىم دەپ بىلگەن مەسىلىلەر ئۈچۈن ئۆلكىلەر بىلەن
ھەقىقەت بولۇشنى قاتناشقان ئۆلكىلەرنى تىزلىرى تۇرمىغان ئۆلكىلەرنى
ئىش ھەققىدە تىلىغىنى كۆزدە تۇتۇپ تەستىق قىلىنىشى لازىم.
ھۆكۈمەت ئەسلىدىن جىددىي ئۆلكىلەردىكى ۋە تەدبىر ئىشلىرىمىزنىڭ
كۆرەلمەيدىغان تەشكىلى. سىياسى. تەشكىلاتى بار دەپ تاماھىيىتى
سىرتىدا قارىماقتا. بۇ كۆز قاراشنى ئۆلكىلەرنى تىلىدىكى كۆرەلمەيدىغان.
ھەم سىرتىغا قىلىپ كۆرسىتىلگەن لازىم. ئۆز مەجبۇرىيەت تىلگەندى -
سادىر قىلىشقا تەشكىلىي ئىنسانىيەت ماھىيىتى مۇھىم
بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىسى ھەممىسىنى بىلگەن مەسىلىلەرنى ئىشەنچ ۋە
سۆزلەپ ھەم ئۈچۈن تاقابىل ئۈچۈن مەسىلىسىنى تىلگەن -